

DIYANET İLMÎ DERGİ

ISSN: 1300-8498

e-ISSN: 2822-2261

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/did>

Bosna Hersek Savaşı'nda Müslüman Din Adamlarının Rolü

Araştırma Makalesi

Tarih

Geliş Tarihi: 12 Haziran 2025 Kabul Tarihi: 12 Mart 2026

Yazar: Merzuk Grabus

Dr. Öğr. Üyesi

Balıkesir Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

Balıkesir-Türkiye

Yazar Katkı Oranı: %100

<https://ror.org/02tv7db43>

<https://orcid.org/0000-0001-6958-8664>

merzuk5@hotmail.com

Atıf: Grabus, Merzuk. “Bosna Hersek Savaşı’nda Müslüman Din Adamlarının Rolü”. *Diyanet İlmî Dergi* 62/1 (2026), 317-354.

<https://doi.org/10.61304/did.1718370>

Makale Bilgileri

Değerlendirme: Çift Taraflı Kör Hakemlik

İntihal: Benzerlik Taraması Yapıldı - intihal.net

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu, yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zekâ Kullanım Beyanı: Makalenin hazırlanmasında yapay zekâ araçları kullanılmamıştır.

Etik Kurul Onayı: Bu makale için etik kurul onayı gerekmemektedir.

Etik Bildirim: ilmidergi@diyanet.gov.tr

Yazar Çıkar Çatışması Beyanı: Herhangi bir yazarla çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Bu makale CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

DIYANET SCIENTIFIC JOURNAL

ISSN: 1300-8498

e-ISSN: 2822-2261

Web: <https://dergipark.org.tr/en/pub/did>

The Role of the Muslim Clergy in the War in Bosnia and Herzegovina

Research Article

History

Received: 12 June 2025 Accepted: 12 March 2026

Author: Merzuk Grabus

Asist. Prof.

Balıkesir University

Faculty of Theology

Balıkesir-Türkiye

Author Contribution Rate: %100

<https://ror.org/02tv7db43>

<https://orcid.org/0000-0001-6958-8664>

merzuk5@hotmail.com

Citation: Grabus, Merzuk. “Bosna Hersek Savaşı’nda Müslüman Din Adamlarının Rolü”. *Diyanet İlmî Dergi* 62/1 (2026), 317-354.

<https://doi.org/10.61304/did.1718370>

Article Information

Review: Double-blind

Plagiarism: Plagiarism check was performed - intihal.net

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

AI Use Statement: No artificial intelligence tools were used in the preparation of this article.

Ethics Committee Approval: This article does not require ethics committee approval.

Complaints: ilmidergi@diyanet.gov.tr

Authors Conflict of Interest Statement: There is no conflict of interest with any author.

This article is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Bosna Hersek Savaşı'nda Müslüman Din Adamlarının Rolü

Öz

Bu çalışma, Bosna Savaşı sırasında Müslüman din adamlarının faaliyetlerini ve katkılarını, özellikle Bosna halkının karşı karşıya kaldığı şiddet ve varoluşsal tehditler karşısında dinî ve milli kimliği koruma çabalarını incelemektedir. Araştırma, manevi direncin önemini ve derin bir kriz döneminde Müslüman din adamlarının hem ahlâkî rehberler hem de toplumun aktif aktörleri olarak aktif bir şekilde katılımını vurgulamayı amaçlamaktadır. Konunun genişliği göz önüne alındığında, çalışma kapsamlı bir analiz yerine genel bir bakış sunmaktadır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden olan dokümantasyon incelemesi ve içerik analizi teknikleri kullanılmıştır. Bu bağlamda konuyla ilgili kitap, dergi ve bazı din adamlarının yaptığı konuşmaların video kayıtlarına başvurulmuştur. Din adamları hutbeler ve konuşmalar yoluyla direnişi teşvik etmiş, savaş etiği çerçevesinde sabır, takva ve ahlâkî disiplini vurgulamışlardır. Aynı zamanda diplomatik girişimlerde bulunmuş, insani yardımlar sağlamış ve uluslararası toplumu yaşanan zulümler hakkında bilgilendirmeye çalışmışlardır. Eğitim kurumlarının yeniden açılması ve askerlerin manevi ihtiyaçlarının karşılanmasında aktif rol üstlenmiş, bazıları cephede savaşmışlardır. Şehadet ve gaza kavramlarını ön plana çıkararak, şehit ve gazilere manevi destek sunmuşlardır. Müslüman din adamlarının bu dönemdeki katkıları, ahlâkî rehberlik ile toplumsal dayanışmanın birleştiği, Bosna halkının milli ve dinî kimliğini koruma mücadelesinde belirleyici bir unsur olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Bosna Hersek Savaşı, Müslüman Din Adamları, Savaş, Mücadele.

The Role of the Muslim Clergy in the War in Bosnia and Herzegovina

Abstract

This study examines the activities and contributions of Muslim religious leaders during the Bosnian War, particularly their efforts to preserve religious and national identity in the face of violence and existential threats confronting the Bosnian population. The research aims to highlight the importance of spiritual resistance and the active participation of Muslim religious leaders as both moral guides and social actors during a period of acute crisis. Given the scope of the subject, the study provides a general overview rather than a comprehensive analysis. Qualitative research methods—specifically document review and content analysis—are employed. In this context, books, academic journals, and video recordings of speeches delivered by clerics were examined. Through sermons and public addresses, clerics encouraged resistance while emphasizing patience (sabr), piety (taqwa), and moral discipline within the framework of the ethics of war. At the same time, they participated in diplomatic initiatives, organised humanitarian assistance, and sought to inform the international community about the atrocities being committed. They also played an active role in reopening educational institutions and addressing the spiritual needs of soldiers, with some even participating directly in frontline defence. In their discourse, they highlighted the concepts of martyrdom (shahāda) and struggle (ghaza), providing spiritual support to both the families of martyrs and war veterans. The contributions of Muslim clerics during this period—combining moral guidance with social solidarity—were a significant factor in the Bosnian people’s efforts to preserve their national and religious identity.

Keywords: Islamic History, Bosnia and Herzegovina, Clergy, War, Struggle.

Summary

This study examines the multifaceted and critical role of Bosniak religious scholars during the Bosnian War. Often perceived primarily as providers of worship and spiritual guidance, these scholars in fact exercised substantial influence across multiple spheres of homeland defence and societal survival. The study addresses a notable gap in the existing literature. Although numerous academic publications examine the Bosnian War, independent research that comprehensively analyses the contributions of religious scholars remains limited. The article analyses how these figures revived a *gazi-‘alim* (warrior–scholar) tradition, participating actively both behind the front lines and in combat zones, as well as in international diplomacy, education, and humanitarian assistance.

The methodology employs a qualitative research design, primarily using document review and content analysis. The sources examined include published works, interviews with scholars active during the war, social media testimonies, and archival materials from Riyaset-affiliated periodicals such as Preporod. In this study, the term “religious scholar” (*din adamı*) is used in an inclusive sense, encompassing figures ranging from the *Reis-ul-ulema* to muftis, madrasa teachers, imams, and muezzins.

Historically, this role did not emerge suddenly but reflects a long-standing continuity. Earlier examples include figures such as Hadži Lojo, who resisted Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina, as well as religious scholars who opposed fascist forces during World War II. However, the period of the Bosnian War represented the most intense manifestation of this mission. The study’s findings and conclusions are grouped into twelve main areas:

First, religious scholars functioned as the principal spiritual authorities calling for unity during the most chaotic phases of the Bosnian War. A Ramadan message issued in January 1994 by Mustafa Cerić and the council of muftis emphasized hope and “Muslim–Bosniak brotherhood” as essential for survival. The message invoked the traditions of the *Ansar* and the *Muhajirun* in order to encourage care for refugees.

Second, they provided a moral framework by reiterating Islamic principles governing the conduct of war. Ismet Spahic reminded soldiers of the instructions attributed to Muhammad during the Battle of Mu'tah, which emphasize the protection of non-combatants and places of worship. In addition, Muftis Mehtić and Makić authored *Advice to the Muslim Mujahid*, a publication printed in approximately 50,000 copies, which strictly prohibited the torture of prisoners and the mutilation of corpses. As a result of this ethical guidance, Christian religious sites such as Guča Gora Monastery were protected, even while Serb and Croat forces destroyed hundreds of mosques during the Bosnian War.

Third, they encouraged perseverance and patience (*sabr*) among frontline soldiers. Ismet Spahic, in his eulogy for the martyr Enver Sehic, described martyrdom as the “true life” and praised the Bosnian army as the “world’s most moral mujahideen.” This rhetoric aimed to strengthen morale while simultaneously criticizing the policies of European Union states that supported the international arms embargo during the Bosnian War.

Fourth, they emphasised that victory required *taqwa* (piety). Echoing the advice attributed to Umar ibn al-Khattab to guard against sins even more carefully than against the enemy, religious scholars rejected forms of false courage derived

from alcohol or drugs. Instead, they argued that the army's real strength lay in adherence to Islamic moral principles and in complete trust in Allah.

Fifth, religious scholars engaged in diplomatic efforts by appealing to Catholic, Orthodox, and international leaders. Halil Mehtic addressed an open letter to Vinko Puljic concerning atrocities attributed to the Croatian Defence Council. In a similar effort, Mustafa Cerić wrote to Boutros Boutros-Ghali regarding the destruction of mosques in Banja Luka. These diplomatic initiatives, however, largely encountered what the authors describe as a "hypocritical" silence.

Sixth, successful appeals were directed to states within the Islamic world. Delegations secured critical assistance from Turkey, Iran, and Malaysia. The visit from Turkish representatives, described as "Our Second Mother Turkey," culminated in agreements to finance madrasas and to underwrite the salaries of more than one thousand scholars.

Seventh, scholars actively engaged in combat. In total, 420 joined the army, 200 were interned in concentration camps, and 107 were killed in action. The study emphasizes "gazi-âlim" commanders such as Mahmut Karalić, founder of the 7th Muslim Brigade, and Nezim Halilović (Müderri), the Konjic Mufti and founder of the 4th Muslim Brigade. These figures provided critical military leadership while implementing Islamic principles of battlefield ethics.

Eighth, Ottoman-era madrasas were revived, and new institutions were established during the conflict. In 1993, five previously closed major educational centers reopened in Travnik, Mostar, and Tuzla, accompanied by the founding of Islamic Education Academies in Zenica and Bihać, conveying a deliberate message of institutional continuity and resilience.

Ninth, the construction of frontline mosques and minarets was actively promoted. Converting a tall tree on Çemerska Mountain into a minaret or erecting a wooden "war mosque" on Mount Igman served as potent symbols of both spirituality and resistance.

Tenth, scholars contributed to the military effort through publishing. Periodicals such as *Liva* and *Štit* were produced, and pocket-sized Qur'an translations were disseminated. An article by a mufti in *Liva* promoting "tolerant co-existence" effectively countered enemy propaganda that alleged Bosniaks sought to establish an exclusively Islamic state.

Eleventh, they assumed the responsibility of conveying news of martyrdom (shahadah), officiating funerals, and reminding congregations that surviving orphans constituted a sacred trust (amanah).

Twelfth, they provided care for refugees (muhajirin). Scholars actively coordinated with civil society organizations to address severe humanitarian crises and to distribute aid in cities where populations had increased by approximately 30%.

In conclusion, this study demonstrates that during the 1992–1995 war, Bosniak religious scholars extended their influence beyond the mosque to occupy a central role in their society's existential struggle. They served as the community's spiritual support, the army's moral guide, the international voice of the populace, and agents of educational revival during wartime. The martyrdom of 107 scholars, reflecting their ultimate commitment, constitutes compelling evidence of their sacrifice and pivotal societal role.

Giriş

İslâm tarihinin erken devirleri itibarıyla meydana gelen savaşlarda ve vatanın korunmasında din adamlarının etkisi var olagelmıştır. Hz. Peygamber'i ve ashâbını kendilerine örnek ittihaz eden din âlimleri halkı mücadeleye teşvik etmiş, gazayı ve şehadeti anlatmış, mücadelenin vecibesi hususunda fetvalar vermiş, gerektiğinde mücadelenin en ön saflarında bizzat bulunarak örnek davranışlar sergilemişlerdir. Bu tür örnekleri özellikle Osmanlı'nın dağılma sürecine girdiği dönemde bolca görmek mümkündür. Halk arasında 93 Harbi olarak bilinen ve 1876-1878 tarihlerinde vuku bulan Osmanlı-Rus Harbi neticesinde pek çok Osmanlı bakiyesinde İslâm ve vatan muhafazasında din adamları önemli rol oynamışlardır. Bulgaristan örneğine bakıldığında Eski Zağra Müftüsü Hüseyin Râci Efendi¹ gibi âlimler ciddi mücadelede bulunmuşlardır. Benzer şekilde 1912 Balkan Savaşları'nda bölge âlimlerinin ciddi uğraşlar verdikleri bilinmektedir. Balkanlarda olduğu gibi Kurtuluş Savaşı'nda da nice din adamı varoluş mücadelesini ortaya koymuştur.²

Bosna Hersek tarihine bakıldığında Osmanlı'nın çökmesi üzerine Avusturya-Macaristan'ın Bosna'ya girmemesi hususunda dönemin âlimleri halkı teşvik etmiş ve tarihe kahraman olarak kaydedilmişlerdir. Hadži Lojo olarak bilinen Salih Vilajetović³, Gazi Hüsrev Bey Medresesi müderrisleri Muhammed Hadžijamaković Efendi ve Abdullah Kaukčija Efendi gibi isimler din ve vatan muhafazası için halkına önderlik yapmış ve silahlı mücadelede bulunmuşlardır. Bu hareket başarılı olamayınca Hadži Lojo sürgüne gönderilmiş, Hadžijamaković ve Kaukčija ise idam edilmişlerdir.⁴ Taslıca Müftüsü Mehmed Nurudin Vehbi Şemsekadić Efendi de bu mücadelenin önemli isimlerdendir.⁵

¹ Hüseyin Râci Efendi, *Zağra Müftüsünün Hatıraları- Tarihçe-i Vak'a-i Zağra*, çev. M. Ertuğrul Düzdağ (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019).

² Bu konuda bk. Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları I* (Ankara: DİB Yayınları, 2012), 17-214.

³ Geniş bilgi için bk. Rešad Kadić, *Hadzi Lojo* (Sarajevo: Starješinstvo Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji, 1982).

⁴ Bu konu hakkında bk. Enes Turbić, *Avusturya-Macarista'nın Bosna Hersek'i İşgale Karşı Boşnakların Direnişi* (Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 74-99.

⁵ Esmer Drkenda, *Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Yönetiminde Bosna-Osmanlı İlişkileri (1878-1909)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 31-35.

II. Dünya Harbi esnasında din âlimleri faşizme karşı durmuş ve bir kısmı silahla, bir kısmı ise dönemin sorumlularıyla müzakere ederek mücadele vermişlerdir. Cazin'li Smajl Buljubašić Efendi, Velika Kladuša'lı Sulejman Topić Efendi, Kotor Varoš'lu Mehmed Mujkić Efendi, Prnjavor'lu Hafız Halil Sarajlić Efendi, Banjaluka'lı Omer Maksumić Efendi gibi âlimler bu konuda önde gelen isimlerdendir.

1992-1995 yıllarında meydana gelen Bosna Savaşı'nın başlangıcında ilan edilen seferberlik neticesinde Boşnak-Müslüman halkının her kesimi vatani koruma uğruna mücadele ortaya koymuştur. Bu mücadelenin kazanılmasında bilhassa din adamları önemli rol oynamıştır. Mustafa Cerić, İsmet Spahić, Halil Mehtić, Nezim Halilović, Mahmut Karalić, Sulejman Čeliković, Seid Smajkić, Ahmed Adilović ve Mehmed Hafizović gibi isimler farklı alanlarda mücadele eden dönemin din adamlarından sadece birkaçıdır.⁶

Din adamlarının savaş esnasındaki faaliyetleri ilmî ve fikrî boyutla sınırlı kalmamış, savaşta aktif olarak rol alan bazı din adamları savaş esnasında şehit olmuşlardır. Bosna Hersek'te 1992-1995 yıllarında vuku bulan savaşta toplam 107 din adamı şehit olmuştur. İki İslami İlimler Fakültesi öğretim üyesi, biri din dersleri öğretmeni, on tanesi medrese öğrencisi, biri İslami İlimler Fakültesi öğrencisi, altısı İslam Birliği Riyaseti personeli ve biri müezzin idi. Dönemin din görevlisi sayısına bakıldığında %10'unun şehit edildiğini görmek mümkündür.⁷

Şehit olan din görevlileri şunlardır: Amir Aljović, Haşim Atić, Adem Bajramović, Sakıb Bajrić, Osman Baščelić, Mušan Bečirević, Ale Behar, Hasan Bešlija, Ahmed Cvrčak, Abdullah Čelebić, Rasim Ćeman, Alija Ćosić, Nazif Ćustović, Mehmed Delić, Fikret Dizdarević, Sulejman Dizdarević, Murat Drinjaković, Omer Drkić, Hajrudin Dupovac, Amir Duraković, Hasan Duraković, Smail Džafica, Safet Džogić, Teufik Džović, Redžo Efendić, Reif Fejzić, Fadil Gadžo, Mensur Goga, Subhija Granilo, Tenzila Hadžiabdić, Mehmed Hajrić, Nermin Halilović, Esad Hasanović, Hasan Hasanović, Sadık Hasanović, Emina Hodžić, Haşim Hodžić, Mustafa Hodžić, Sulejman Hodžić, Ćerim Hrustanbegović, Džemal Humić, Dželal Huremović, Ejub Husejnović, Rasim Jašarević, Hasan Jusić, Zahid Kabaš, Raif Kadrić, Safet Karaman, Fadil Kasapović, Armin Kovač, Zijo Krajina, Abdullah Kubat, Spaho Kurtović, Šaćir Kurtović, Ahmed Lihović, İsmet Mačković, Zahid Makić, Mehmedalija Mandžić, Junuz Mekanić, Ahmed Memić, Salko Memić, Suljo Memić, Munib Memić, Sakıb Memić, Salem Mezit, Almir Mesić, İlija Milanović,

⁶ Halil Mehtić, *Govor Savjesti* (Zenica: Dobra Knjiga, 2023), 136-137.

⁷ Mehtić, *Govor Savjesti*, 136.

Ramo Muhić, Hasib Mujić, Mustafa Mujkanović, Fatima Mulić, Hamed Muratagić, Fahrudin Muratović, Nurudin Musić, Osman Mustafić, Sado Mustafić, Sead Mustafić, Mustafa Mušinbegović, Muhamed Novalić, Mehmed Omerbašić, Hazim Omerčević, Ševal Omerspahić, İdriz Osmanović, Mehmed Osmanović, Omer Osmanović, Šemso Osmanović, Mehmed Pašić, Sinan Pašić, Mesud Pezić, Ferhat Pirić, Hasib Ramić, Salko Ramić, Ramiz Redžić, Salih Reko, Adil Rizvanović, Emir Seferović, Hamid Softić, Almasa Spahić, Asım Stupar, Fahrudin Subašić, Hasib Šabanović, Sinanudin Šečerović, İsmet Šljivo, Nijaz Šukrić, Fikret Terzić, Ćamil Tuzlak, Omer Tuzlak ve Nedžib Zgrčo.⁸

Çalışmamızın sınırlarını ve amacını aşacağından dolayı bütün şehitlerin hayat hikâyesi ve mücadelelerinden bahsetmemiz mümkün değildir. Ancak örnek olması adına şehit Mehmed Hafizović'ten bahsetmek istiyoruz: Mehmed Hafizović Kasım ve Hana'nın oğlu olarak 13 Ocak 1957 tarihinde Srebrenica yakınlarında bulunan Potočari köyünde dünyaya gelmiştir. İlk ve ortaokulu köyünde bitirmiş, ortaöğretim eğitimini ise 1978 yılında mezun olduğu Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nde görmüştür. Daha sonra Mali Zvornik'te imam ve hatip olarak çalışmıştır. Bir süre Sırbistan'da Ujice bölgesinde baş imamlık⁹ vazifesinde bulunmuştur. Henüz medrese öğrencisi iken tasavvufa ilgi duymuş ve devrin önemli şeyhlerinden olan Mustafa Mujić Efendi'den istifade etmiştir. Bosna'da savaş başladığı zaman Sırbistan'da görevi başında idi ve orada yaşayan Boşnaklarla ciddi zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Kısa bir süre sonra Sırbistan'dan Macaristan'a, oradan ise Hırvatistan üzerinden Bosna Hersek'e gelmiştir. Vatanına ulaşır ulaşmaz orduya katılmış ve cephelerde mücadele etmeye başlamıştır. Bosna Hersek ordusunda I. Podrinje Müslüman Tugayı'nın komutan yardımcısı ve din işleri müşaviri olarak görev yapmıştır. Daha sonraları söz konusu birliğin "Şeyh Hasan Kaimi" adıyla bir şubesi açılmış ve buranın komutanı Mehmed Hafizović olmuştur. İyi bir hatip olan Hafizović gerek imamlık görevlerinde gerekse orduda insanları hutbe ve vaazlarıyla irşat etmiş ve İslâmî şuurun verilmesinde büyük mücadeleler vermiştir. Cephelerde sıra dışı bir mücadele gösteren Hafizović 2 Mayıs 1994 tarihinde mayına basması neticesinde yüksek sesle tekbir getirerek şehit olmuştur. Tuzla şehrine bağlı Kula'da medfundur.¹⁰

Bosna Savaşı ile ilgili gerek Boşnakça gerekse Türkçe olarak telif

⁸ Omerdić, *Prilozi Izučavanju Genocida*, 322-324.

⁹ Baş imam Türkiye'deki ilçe müftülüğüne denk gelen makamdır.

¹⁰ Ekrem Tucaković vd., *100 Boşnjačkih İmama İz Perioda 1912-2012* (Sarajevo: el-Kalem Yayınları, 2012), 169-170.

edilen pek çok çalışmaya rastlamak mümkündür.¹¹ Ancak söz konusu savaşta din adamlarının etkisinin ne olduğu hususunda özel bir araştırma yapılmamıştır. Bu açıdan böyle bir konuyu ele almanın uygun olacağını ve bu boşluğu bir nebze de olsa dolduracağını düşünmekteyiz. Böylece bu çalışmayla Bosna Hersek'te din adamlarının sadece ibadet yönüyle sınırlı kalmadıkları, toplum içerisinde önemli zamanlarda aktif biçimde yönlendirici rol üstlendikleri vurgulanmış olacaktır. Çalışmamızda Bosnalı Müslümanlar varoluş mücadelesini verirken din adamlarının etkisi ve hizmetlerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bosnalı din adamlarının savaş hukukuyla ilgili olarak uluslararası kuruluşlara ve sorumlulara yapmış oldukları resmi başvurular, konuyla ilgili telif etmiş oldukları müstakil eserler, medreselerin ihyası gibi oldukça geniş yönleri bulunmakla birlikte konunun bir makaleyi aşacak derecede geniş ve kapsamlı olmasından dolayı çalışma genel bir mülahazayla ele alınmıştır. Çalışma kapsamında Bosna Hersek Savaşı'nda aktif şekilde rol alanlar arasında reîsülulemâ,¹² müftü, imam, müezzin, öğretmen, medrese hocası gibi farklı statülerde görev yapan kişilerin bulunması nedeniyle "âlim" veya "din görevlisi" kavramları yerine tüm bu statüleri kapsayan "din adamı" kavramını kullanmayı tercih ettik.

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden dokümantasyon incelemesi ve içerik analizi teknikleri kullanılmıştır. Bu bağlamda kaynak olarak konu ile ilgili kitap, makale veya çeşitli yazılardan istifade edilmiştir. Mamafih ilgili din adamlarıyla yapılan röportaj veya sosyal medyada bizzat hayat ve mücadele serüvenini anlattıkları birtakım video kanallarından da yararlanılmıştır. Elde edilen bulgulardan hareketle din adamlarının eylem ve söylemleri analiz edilerek Bosna Hersek Savaşı'na katkıları incelenmiştir.

1. Halkı Birlik, Beraberliğe ve Dayanışmaya Davet

Bosna Hersek'te savaş başladıktan sonra din adamları halkının yanında bulunmuş ve önemli mesajlar vermiştir. Buna örnek olarak Ocak 1994 tarihinde Bosna Hersek'in İslâm Birliği Riyaseti¹³ kurumuna ait *Preporod*

¹¹ Bu konuda bk. Amir Kliko, *Rat u Srednjoj Bosni 1992-1994* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerzitetu u Sarajevu, 2019); Smail Čekić, *Agresija na Bosnu i Genocid nad Bošnjacima 1991-1992* (Sarajevo: NIPP Ljiljan, 1994); Jasmin Odošić, *Hiljadu Grobnica u Bosanskoj Krajini 1992-1995* (Sarajevo: Preporod Yayınları, 2015); Ayrıca bk. Mehmet Koçak, *İnsanlık Tarihinde Kara Bir Leke Srebrenica Soykırımı* (İstanbul: Batu Yayıncılık, 2010).

¹² Reîsülulemâ: Bosna-Hersek'te Diyanet İşleri Başkanlığı makamı. Bk. Muhammed Aruçi, "Reîsülulemâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/549-550.

¹³ Türkiye'deki Diyanet İşleri Başkanlığı'na denk düşen kurumun adıdır.

Dergisi'nde Reîsülulemâ Mustafa Ceriç başkanlığında toplanan müftüler heyeti Ramazan tebriğinde halka şöyle bir mesaj yayınlamışlardır:

“Allah’a hamd, Hz. Peygamber’e, âline, ashabına, Bosna şehitlerine ve Allah’ın adıyla ahirete göç eyleyen bütün müminlere salat ve selam olsun!

Değerli kardeşlerim!

Bosna Hersek İslâm Birliği Riyaseti’nin Saraybosna’da gerçekleştirmiş olduğu ilk toplantısından sizlere gelecek mübarek ramazan ayınızı tebrik amacıyla bir mesaj göndermek arzusundayız. Sizlere mesaj gönderdiğimiz Saraybosna şehrinde Sırp zalimi çocuklarımızı, anne babalarımızı ve kardeşlerimizi öldürmekle, yüz yıllardır devam edegelen kutsalımız ve mabetlerimizi, evlerimizi ve bizi Müslüman Boşnak yapan değerlerimizi yıkmakta ve harap etmektedir.

Saraybosna ve bütün memleketimiz Bosna Hersek Müslüman kanıyla sulanmış vaziyettedir. Her taraf şehit mezarlıklarıyla dolmuş, acımız çok büyüktür. Fakat umudumuz, Allah’a olan tevekkülümüz ve O’nun yolunda mücadelemiz büyüktür. Müslüman kanın aktığı bu denizden, tecavüze uğrayan anne ve kız kardeşlerimizin feryadından, çocukların gözyaşı aktığı ırmaklardan hürriyet, barış, mutluluk ve memnuniyet gelmek mecburiyetindedir. Ancak o zamana kadar mücadelemizin başarılı olması için elimizden geleni yapmamız gerekir. Verdiğimiz kurbanların boşuna olmaması ve bizim emanetlerini layıkıyla taşımamız için elimizden geleni yapmak durumundayız. Birincisi ve en temeli şudur ki nerede olursak olalım, hangi koşullarda yaşarsak yaşayalım birliğimizi korumamız gerekmektedir. Biz dünyanın dört bir tarafına dağılmış bir milletiz. Dolayısıyla bizim birliğimiz, Müslüman-Boşnak kardeşliğimiz hayatta kalmamızın temel koşuludur. Daha sonra birbirimize ve özellikle memleketinden çıkarılan muhacirlere olan ilgi ve yardımımız yurtiçi veya yurtdışında olsun sürekli ve tam olması gerekmektedir. Birbirinize dönün, birbirinizin gözüne bakın ve acı çeken Müslüman ruhumuzun derinliklerinde durumu hissetmeye çalışın. Maddi menfaatleri bir tarafa bırakın, kardeşlerinize yardım edin zira onlara olan yardımınız kendinize, vatanınıza ve dininize yapılmış yardımdır. Çünkü din ve vatan olmadan maddiyatınız olsa da siz “siz” olmazsınız. Özellikle bunu önümüzdeki mübarek Ramazan ayında yapın. Tıpkı Medine’de Ensarın Muhacirleri karşılarken yaptığı gibi yapın. Kapılarınızı, kalplerinizi açın, hoş geldiklerini ifade edin, dayanışmayı ve aynı din ve millete ait olduğunuzu gösterin. Biz kurum olarak bu senenin zekâtlarını muhacirlere vereceğiz. Siz de aynısını yapın.

Sizler bizim için varsınız. Biz de sizler için varız. Bu sevgi

köprülerinin hiçbir zaman kopmaması lazım gelir. Aksi takdirde kaybederiz. Birlik içinde güçlü ve ayakta kalmak için elimizden geleni yapalım. Askerlerimiz günden güne güçleniyor, ordumuz can, vatan, namus ve onurunu korumakla düşman için büyük engel teşkil etmektedir. Halkın birliği olmadan ordunun da birliği olmaz. O bakımdan hayatın her safhasında birlik ve yardıma ihtiyacımız vardır. Tek bir vücut olarak hareket etmek durumundayız. Zaferimiz inşallah kesindir ama ne zaman tecelli edeceği bizim dayanışmamıza bağlıdır.”¹⁴

Bu mesajdan din adamlarının birlik, beraberlik ve dayanışma ruhunun önemine verdikleri değeri anlamak mümkündür. Ayrıca zafer yolunun birlik ve dayanışmadan geçtiğini ifade etmeleri ve bu yönde halkı teşvik etmeleri, içinde bulunan şartlar açısından son derece manidar olmuştur.

2. İslâm Savaş Prensiplerini Hatırlatmak

Bosna Hersek Savaşı döneminde din adamları her seferinde İslâmî savaş kaidelerini askere hatırlatmış ve uyarılarda bulunmuşlardır. Bunun en bariz örneği Reîsülulemâ Naibi İsmet Spahić Efendi'nin¹⁵ 27 Temmuz 1993 tarihinde devlet kahramanı, komutan, şehit Enver Şehović'in cenazesinde askerlere yaptığı şu uyarılardır:

“Başınızı iftiharla dik tutun, namusunuzu koruyun ve ellerinizi asla kötülöklere alıştırmayın. Zira kabre girmek ve hesap var. Hz. Peygamber'in ilk verdiği şu emir sürekli aklınızda olsun: Kadınlara, çocuklara, yaşlılara, din adamlarına, mabetlere dokunmayın. Ama size silah doğrultmuş askerlerini nerede bulursan öldür. Onun seni çıkardığı yerden çıkar. Nitekim âyet-i kerîme'de “Onları nerede yakalarsanız öldürün. Sizi çıkardıkları yerden siz de onları çıkarın.”¹⁶ buyurulmaktadır.”¹⁷

¹⁴ “Predramazanska Poruka Rijaseta İZ-e u RBiH- Jedinstvom Do Pobjeede”, *Preporod Dergisi* 1/2-560/561 (Januar-Februar 1994), 1.

¹⁵ İsmet Spahić Efendi 1940 yılında Zenica'nın Puhovac köyünde dünyaya geldi. İlk mektebi köyünde tamamladı Daha sonra Saraybosna'da Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nde okudu ve buradan mezun oldu. Bilahare Zagreb'te yüksek tahsilini yaptı. Akabinde imamlık, Gazi Husrev Bey Medresesinde hocalık ve idari görevlerinde bulundu. 1980'li yıllarda hıfzını ikmal etti. Uzun yıllar Gazi Husrev Bey Camii'nin baş hatiplik görevini ifa etti. 1993- 2012 yıllarında Reîsülulemâ Naibi (Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı) olarak görev yaptı. İyi bir vaiz idi. *Vaaz ve Hutbeler* kitabı bulunmaktadır. Savaş yıllarında hanımının vefatından sonra aynı gün içinde üç kızını ve bir torununu kaybetti. 09 Kasım 2024 tarihinde vefat etti. Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Caminin haziresinde defnedildi. Spahić hakkında bk. Mirmes Kovaç, “Hafiz İsmet- ef. Spahić”, *Preporod Dergisi* 1272/22 (15 Novembar 2024), 11.

¹⁶ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: DİB Yayınları, 2014), el-Bakara 2/191.

¹⁷ Pravda Bosna, “Dženaza Envera Šehovića, Sarajevo 29 Juli 1993”. *YouTube* (03. Eylül 2017).

İsmet Hocanın bu uyarılarının bir benzeri savaş ortamında dönemin Zenica Müftüsü Halil Mehtić ve Bihać Müftüsü Hasan Makić'in¹⁸ telif ettiği *Müslüman Mücahidine Nasihatler* kitabında yer almaktadır:

“Her ne kadar düşman katliam yapma hususunda haddini aşmışsa da İslâm, Müslümanları adalete ve savaş ortamında geçerli olan kaidelere mecbur etmektedir. Bu bakımdan kadın, çocuk ve savaşa ortak olmayan ve katliam yapan düşmanlara hiçbir şekilde karışmayan din adamlarını öldürmek yasaktır. Ayrıca mabetlere, kültür ve tarihi eserlere, evcil hayvanlara ve zirai mahsullerine zarar vermek yasaktır. İslâm aynı şekilde esirlere işkence yapmayı, düşmanın yaralı ve ölülerine müslle yapmayı yasaklamaktadır.”¹⁹

Zikredilen uyarılara bakıldığında, altı çizilen hususların gerek uluslararası temel insan haklarına gerekse İslam hukukuna uygun düştüğü görülmektedir. İsmet Spahić'in Reîsülulemâ Naibi sıfatıyla şehit cenazelerinde Hz. Peygamber'in Mûte Savaşı'nın öncesinde komutanlara verdiği talimatnameyi hatırlatması²⁰, savaş ortasında acılar içinde bunu yapmış olması hem kurumsal düzeyde diğer bütün din adamlarına örnek olması hem de Bosnalı Müslümanların düşmanlara karşı tavrını göstermesi bakımından fevkalade manidardır. Müslümanlar tarih boyunca bu prensiplere dikkat ettikleri gibi Bosna Savaşı'nda da aynısının uygulandığını görmek mümkündür.

Boşnaklar tarafından ne Sırp ne de Hırvatların kilise ve mabetlerine zarar verilmiş, din adamlarına asla dokunulmamıştır. Örneğin Travnik şehrinin yakınlarında bulunan Guča Gora Manastırı Boşnakların tarafında kalmış ve hiçbir hasar görmemiştir.²¹ Buraya komşu olan Bandol köyü ise Hırvatlar tarafından yakılmış ve 18. yüzyılın başlarında inşa edilen cami Haziran 1993 tarihinde küle dönmüştür.²² Hakeza Fojnica ve Kreševo şehirlerindeki Manastırlar ayakta kalmasına rağmen Kreševo'da cami

¹⁸ Bihać Müftüsü Hasan Makić, Bosna Savaşı esnasında Prijedor şehrinde Çarşı Camii'nde baş imam olarak görev yaptığı dönemde Sırplar tarafından esir edilmiş ve en büyük işkencelerin uygulandığı Keraterm, Omarska ve Manjača esir kamplarında kalmıştır. Burada ağır işkencelerden geçmiştir. Bu konuda bk. INS, “Hasan ef. Makić: Logor Omarska bio je Pakao” (Erişim: 4 Mayıs 2025).

¹⁹ Halil Mehtić - Hasan Makić, *Upute Muslimanskom Borcu* (Zenica: Dom Štampe, 1993), 25.

²⁰ Bu konuda bk. Muhammed b. Umar b. Vâkıd el-Vâkıdî, *Kitâbu'l-Megâzî*, ed. Marsden Jones (London: Oxford University Press/Âlemu'l-Kutub, 1966), 2/757-758.

²¹ Muharem Omerdić, *Prilozi Izučavanju Genocida Nad Bošnjacima (1992-1995)* (Sarajevo: el-Kalem, 1999), 23-24; Kličko, *Rat u Srednjoj Bosni*, 675-676.

²² Medžlis İslamske Zajednice Travnik, “Bandol” (Erişim 15 Nisan 2025).

yıkılmış, Fojnica’da ise bir türbe ve tekke yakılmıştır.²³ Ayakta kalan pek çok kilise ve yıkılan yüzlerce camiden sadece birkaçı olan bu örnekler her iki tarafın anlayışını, medeniyetini, hoşgörüsünü ve uluslararası haklara riayet göstermesi bakımından manidardır.

3. Cephelerde Askerlere Mücadele, Sebat ve Sabrı Telkin Etmek

Bosna Savaşı’nda din adamları gerek camide hutbe ve vaazlarında gerekse cephede mücadelenin önemini, şehadeti, ölüm gerçeğini, vatan sevgisini anlatmış ve bu uğurda sabır ve sebatın önemini vurgulamışlardır. Reîsülulemâ Naibi İsmet Spahić Efendi’nin 27 Temmuz 1993 tarihinde devlet kahramanı, komutan, şehit Enver Šehović’in cenazesinde askerlere yaptığı şu konuşma konunun özeti mahiyetindedir:

*“Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümler sanma. Bilakis onlar diridirler; Rableri katında Allah’ın, lütfundan kendilerine verdiği nimetlerin sevincini yaşayarak rızıklandırılmaktadırlar.”*²⁴

“Dün büyük kahraman, şehit Safet Zajko komutanımızla vedalaştık bugün ise Enverimizin kabri başındayız. Hakikaten milletimizin tarihinin yazıldığı anlardayız ve bu tarihi siz yazıyorsunuz. Cephede olan sizlere gıpta ettiğimi söylemem gerekir. Bosna ve Boşnak Müslüman halkının tarihini yazma şerefini size Cenab-ı Allah ihsan etti. Büyük katliam ile karşı karşıya kaldık. Unutmayın sırf Müslüman olduğumuz için bizi öldürüyorlar. Onları memnun etme imkânımız yoktu. Siz de benim gibi bilirsiniz ki her türlü imkâna sahiplerdi. Bütün güç ellerindeydi. Fakat sizinle ben sadece Müslüman adını taşıdığımız için adımızı yok etmeye kalktılar. Onun için sizden rica ediyorum. Mücadelenizde sebat edin. Kaybedecek bir şeyimiz yok. Zikrettiğim ayette Cenâb-ı Hak diyor ki: Allah yolunda canını veren, vatani, kültürü ve dini uğruna, annesinin, kız kardeşinin ırzını koruma uğruna öldürülenlerin ölü olduğunu sanmayın. Onlar diridirler ve Allah tarafından rızıklandırılırlar. Bakın gerçek hayat budur. Savaş ve havan topu olmadan da sen ve ben ölecektik. Ama bizim Enver ve Zayko kıyamet gününe kadar diridir. Bütün dünyadaki diri olan insanlardan daha diridirler. Onlar şu anda seviniyor. Bizim Enver Allah katında elde ettiklerinden dolayı mesrurdur ve bize onların yolunda devam etmemiz gerektiğini, durmamamız gerektiğinin mesajını gönderiyorlar. Kardeşlerim korkmamamız, umudu kaybetmememiz, bu mücadelede sebat etmemiz gerektiğini söylüyorlar. Demiştik ki tarih sizi dünyanın en büyük ve en dürüst, en ahlaklı mücahitleri

²³ Omerdić, *Prilozi Izučavanju Genocida*, 24.

²⁴ Âl-i İmrân 2/169.

olarak yazacaktır. Unutmayın bizim etrafımızdaki pislikler kaybetmek zorundadır. Tarih hiçbir zaman canilerin zaferini yazmamıştır. Bir süre oyalanabilir ama neticede caninin ayakları birbirine dolanacaktır. Samimi bir şey söylemek isterim ki böyle kahramanların kabri başında durmak bizim için büyük şereftir. Mücadelede ısrar ve devam etmenizi istirham ediyorum. Kardeşlerim bölünmeyelim. Yanya şehrimizdeki bir fotoğrafı hiç unutmayacağım. Caniler, kasaplar, Arkancılar²⁵ çok affedersiniz sokakta bir adama pantolonunu çıkar deyip öldürüyorlar. Ona sen namazını kıldın mı, baban namaz kılıyor muydu, sen şehadeti getirmeyi biliyor musun diye sormadılar. Sadece İslami bir simgenin olması onlar için yeterdi. Size şunu söyleyeyim. Vakit şehit olma vaktidir. Şu durduğumuz yerde her an üzerimize havan topunun inebileceği vakittir. Besmele çekmeden evlerinizden çıkmayın. Her zaman onunla başlayın. Bu şekilde sizin kalplerinize kuvvet gelir, size ne olduğunuzu hatırlatır ve bu mücadelede ayaklarınızı sabit kılar. Enver ve Zajko bizim için hakikaten büyük bir kayıptır. Her bir askerimiz esasen öyledir. Ama onların bize mesajı “sakın durmayındır.” Bosna'nın binlerce Zajkoları ve Enverleri var dedim. Bosna onları yetiştirdi ve hümanist tarafı olmayan Avrupa başta olmak üzere herkesin bunu anlaması lazım. Unutmayın biz Avrupa'nın kültürü ve medeniyetiyle gurur duyuyorduk. Ama şunu ifade edeyim ki Avrupa en büyük ahlaki ve manevi pisliktir. İçinde insani hiçbir şey olmayan pislik, zira burada olup biten katliamları sessizce seyrediyor. Üstelikte silah alma hususunda ambargo koydu ve ellerimizi bağladı. Biz burada zindandayız ve bu zindanın anahtar sahibi Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Boutros Boutros Ghali'dir. Bu katliam bütün dünyanın gözü önünde, kameralar önünde devam ediyor. Hesap verdiğimiz ve Avrupalı olmak istediğimiz Avrupa bu trajediyi sessizce seyretmektedir. Anne ve kız kardeşlerimizin tecavüze uğramasını, insanlarımızın katledilmesini sessizce seyretmektedir. Ondan dolayı diyorum ki siz dünyanın en şerefli ordusunuz. Zira hümanizm ve dürüstlük için burada mücadele edilmektedir. Burada insan korunmaktadır onu da sizler yapıyorsunuz. Hümanizmi kurtaran sizsiniz zira Avrupa onu toprağa gömdü. Kendinizle gurur duyun. Cesurca cepheye gidin. Tekrar söylüyorum sen ve ben zaten ölmek zorundayız o da Allah'ın takdir ettiği zaman olacaktır. Şu âyeti unutmayın “*Hiçbir kimse Allah'ın izni olmadan ölmez. Ölüm belirli bir süreye göre yazılmıştır.*”²⁶ Allah

²⁵ Sırp canilerinden Željko Raznatović'in lakabı Arkan'dır. Askerlerine de Arkanovci-Arkancılar deniyordu.

²⁶ Âl-i İmrân 3/145.

ne zaman öleceğimizi doğmamızdan önce takdir etmiştir. Öyle ise güzel Enverimiz gibi kahramanca ölelim. O bizim örneğimiz olsun. Biz muhakkak zafere ulaşacağız. Onun için kendimize, dinimize ve geleneğimize dönelim ve bununla iftihar edelim. Hiçbir Müslüman Boşnak, esir kamplarını ve katliamları icat etmedi. Bizim camimizin yanında kilise ayakta duruyor ama onun kilisesinin yanında hiçbir cami ayakta kalmamıştır. Camileri yıkmaya devam ediyorlar. Bu tür insanlardan dost olmaz. Anlayın ki etrafınızda caniler vardır. Çocuklarınızı büyütürken sizi çetnik öldürüyor demeyin lakin sizi en yakın komşunuz Sırplar öldürüyor deyin. Artık gözlerimizdeki perdeleri kaldıralım ve anlayalım ki seninle ben sırf Müslüman olduğumuz için suçluyuz. Suç camiye gitmek, secdeye kapanmaksa evet biz suçluyuz. Asıl bunu söylemek istiyorlar. Kardeşlerim Bosna Hersek ordusunda asker olmak bir gururdur. Sizlerin tarihini çocuklar okulda okuyacak ve şanlı zaferlerinizin marşını söyleyecektir. Siz benden daha iyi müminsiniz ve benden daha iyi ibadet yapmaktasınız. Zira Hz. Peygamber diyor ki: “Allah yolunda bir gün hudut nöbeti tutmak, dünyadan ve dünya üzerindeki şeylerden daha hayırlıdır”²⁷ Enver’e haklarımızı helal ediyoruz. Ama onun bize hakkını helal etmesini istememiz daha uygun olur. Zira o kıyamet günü şefaahat hakkına sahip olacaktır.²⁸

“Savaşta öldürmek ve öldürülmek vardır. Sıradan bir ölü veya katil olmamak için niyetlerinizi ıslah ediniz. Niyetiniz Allah yolunda cihat olursa cephede öldürmekle gazi, ölmekle ise şehit makamını elde edersiniz.”²⁹

Bosna Hersek cephelerinde vaaz ve irşat görevlerinde bulunan din adamları askerlerin yanında yer almayı ve manen onları ihya etmeyi asla ihmal etmemişlerdir. Yokluk olması hasebiyle yanında hiçbir şey götüremezlerse de cephelerde dualarıyla desteklendiklerini gören askerler için manevi anlamda büyük moral kaynağı olmuştur.³⁰

4. Askerlerin Takva Sahibi Olmalarını Telkin Etmek

Bosna Savaşı’nda din adamları askerlere mücadelenin kazanılması için Allah’ın emirlerinin yerine getirilmesinin şart olduğunu vurgulayarak

²⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Cihâd”, 6; Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Müsnedü’s-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “İmâre”, 113-114.

²⁸ Pravda Bosna, “Dženaza Envera Šehovića, Sarajevo 29 Juli 1993”. *YouTube* (03. Eylül 2017).

²⁹ Halil Mehtić, “S İskrenim Nijetom Smo Jači”, *Patriotski List Dergisi* (Kasım 1995), 65, akt. Mehtić, *Govor Savjesti*, 117.

³⁰ Halil Mehtić, *Govor Savjesti*, 92.

takva sahibi olmaları hususunda telkinlerde bulunmuşlardır. Bu bağlamda yukarıda zikredilen Halil Mehtiç ve Hasan Makiç konuyu şöyle dile getirmektedirler:

“Allah’ın yardımının gelmesi için bazı temel şartların yerine getirilmesi gerekir. İlgili şartlardan birisi Allah’ın dinine yardım etme, vatani, canı ve ırzı muhafaza hususunda halis niyet taşımaktır. Zira Cenab-ı Hak Kur’an’da “*Ey iman edenler! Eğer siz Allah’a (Allah’ın dinine) yardım ederseniz O da size yardım eder, ayaklarınızı kaydırmaz.*”³¹ buyurmaktadır. “Mü’minlere yardım etmek ise üzerimizde bir haktır.”³² Takva İslâm ilkelerine göre yaşama arzusunu ifade eder ve Allah’ın emirlerini yerine getirilmesi, yasakladıklarından uzak durulması anlamına gelmektedir. Bir Müslüman askerinin temel özellikleri şunlardır: “*Savaşa Allah adına besmele çekerek hareket etmek, kişisel ve dini temizliği hususunda dikkat etmek, imkân nispetince uzun süre abdestli olmaya özen göstermek, emredildiği üzere namazlarını muhafaza etmek, mücadele esnasında sürekli Allah’ı hatırd tutmak, zikretmek, O’na şükretmek ve dualarda bulunmaktır.*” “Abdest müminin silahıdır.”; “Dua takvasının özüdür.”; “Oruç kalkandır.”; “Namaz müminin nurudur.”³³

Mehtiç ve Makiç kitaplarında bu telkinlerden sonra Hz. Ömer’in Sa’d b. Ebî Vakkas’ı komutan olarak savaşa gönderirken söylediği şu veciz nasihatlerini Boşnak askerlerine nakletmektedirler:

“Sana ve askerlerine her türlü ahvalde takvayı emrediyorum zira takva düşmana karşı en büyük silah ve savaşta en güçlü araçtır. Düşmana karşı korunmanızdan, günahlara karşı korunmanızı daha şiddetli emrediyorum. Zira günahlar askerler için düşmandan daha fecidir. Allah, düşmanlarının günahlarından dolayı Müslümanların yanındadır. Böyle bir şey olmasaydı biz onlara karşı çıkamazdık. Bizim sayımız onlardan daha azdır ve teçhizatımız daha zayıftır. Günah işleme hususunda onlarla aynı kefeye düşersek o vakit güç hususunda onlar bizden önde olur. Onları ahlakımızla yenmezsek güçle (teknikle) yenemeyeceğiz. Başınızda her şeyi bilen Allah’ın muhafızlarının olduğunu unutmayın ve onlardan hayâ edin. Allah’ın yolunda olduğunuz halde O’na karşı nasıl itaatsizlik edersiniz? Düşmanımız bizden günahkârdır dolayısıyla bize galip gelemez demeyiniz. Zira bazen bir millete daha günahkâr milletin galip geldiği vakidir. Düşmanlarınıza karşı Allah’tan yardım istediğiniz

³¹ Muhammed 47/7.

³² er-Rûm 30/47.

³³ Mehtiç- Makiç, *Upute Muslimanskom Borcu*, 15-16.

gibi kendiniz için de yardım dileyiniz.”³⁴

İlgili kitapta askerlerin uzak durması gereken bazı davranışlardan söz ederken içkiye de vurgu yapılmıştır:

“Bizim askerlerin mücadele etmesi için içki, uyuşturucu ve benzeri maddelere ihtiyacı yoktur. Onların en büyük silahı İslâm ahlakı ve Allah’a olan tevekkülleridir. Allah’ın yasakladığı içki ve benzeri haramlara bulaşan Allah’ın yardımını ve desteğini nasıl bekleyebilirler. İnsanları sarhoş ederek sahte cesareti elde ettiklerini zannederler. Hâlbuki bu sadece korkaklığı örtmüş olur.” Cenâb-ı Hak Kur’an’da: “*Şeytan, içki ve kumarla, ancak aranızda düşmanlık ve kin sokmak; sizi Allah’ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçiyor musunuz?*”³⁵ buyurmaktadır.³⁶

5. Yapılan Zulmü Bildirmek ve Önlemek Amacıyla Katolik ve Ortodoks Din Adamlarına ve Uluslararası Sorumlulara Müracaat ve İhtar

Bosna Hersek’in din adamları halkını korumak amacıyla pek çok hizmette bulunduğu gibi katliam gerçekleştiren ve dinî mabetlere zarar veren Hırvat ve Sırp’ların dinî liderlerine mektup göndermek suretiyle de hem durumu bildirmiş hem de yapılanlara müdahale etmelerini talep etmişlerdir. Örneğin, dönemin Bosna Hersek Reîsülulemâ’sı Mustafa Cerić Papa Vojtiti’ye Mostar ve civarında Hırvatların yaptığı katliamları durdurması için mektuplar göndermiştir.³⁷

Buna örnek olarak 20 Eylül 1993 tarihinde din görevlilerinin derneği olan İlmiye Derneği Başkanı sıfatıyla Halil Mehtić’in Bosna Katolik Başpiskoposu Vinko Puljić’e gönderdiği açık mektubu vermek uygun olacaktır.

ZBosna Hersek’in Banjaluka şehrinde bulunan Ferhadiye ve Arnaudiye camilerinin Sırp’lar tarafından yıkılması üzerine Reîsülulemâ Mustafa Cerić Efendi dönemin Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Boutrous Boutrous Ghali’ye konuyla alakalı bir mektup gönderdi. Zikredilen mektupta şu ifadeler yer almaktadır:

“07 Mayıs 1993 tarihinde saat 03.00’da plastik patlayıcı maddeleri koymak suretiyle Banjaluka şehrimizde Bosna Hersek’in

³⁴ Mehtić- Makić, *Upute Muslimanskom Borcu*, 16.

³⁵ el-Mâide 5/91.

³⁶ Mehtić- Makić, *Upute Muslimanskom Borcu*, 15-17.

³⁷ Amina Kruško, *Uloga İslamske Zajednice BiH U Medžunarodnoj Afirmaciji Bosne I Hercegovine* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet Političkih Nauka, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 46.

ve civar bölgenin anıtsal hazine seviyesi en yüksek olan iki camimiz yıkılmıştır. Karanlık zihinli insanlar vandalizm eylemiyle 1580 yılında inşa edilen Ferhadiye Camii'ni ve 1595 yılında inşa edilen Arnaudiye Camii'ni yıkmışlardır. Beyler, Bosna Hersek'te bölgenin etnik temizlik amacıyla 600 cami yıkılmış ve saldırgan kuvvetlerin işgali altında bulunan Bosna Hersek'in büyük bir kısmı Boşnak nüfusundan temizlenmiştir. Bütün bunlar dünya kamuoyunun gözü önünde yapılmaktadır. Saldırganların hâkim olduğu bölgelerde neredeyse hiçbir cami kalmamıştır. Kültürel anıt olan Ferhadiye ve Arnaudiye camilerinin yıkılmasıyla, bu iğrenç eylemleriyle saldırganlar kendi politikalarını onaylamaktadır. Uluslararası alanda tanınmış bir kuruluş olarak kuruluşunuzun, kutsal İslâm mekânlarına verilen zarar ve tahribin boyutunu tespit etmek ve bu suçları işleyenlerin sorumluluğunu ortaya koyarak onları savaş suçlusunu ilan etmek için acilen uzman grupları göndermesini talep ediyoruz.”³⁸

Bosna Hersek din adamları her ne kadar Hıristiyan din adamlarına ve uluslararası sorumlularına yapılan zulümleri duyurmaya çalışmış ve müdahale etmelerini talep etmiş olsa da bir cevap gelmemiş ve onlar olup bitenlere sessiz kalmışlardır. Hatta yapılanlara açık ve gizli olarak destek vermişlerdir. Bosna krizi dünyada üç en büyük din mensuplarının gerçek durumunu ve bu krizin çözülmesi ile ilgili ilişkilerini açığa çıkarmıştır. Sırbistan, Rusya ve Yunanistan'ın başında olduğu Ortodoks blok İslâm'a ait her şeyi ortadan kaldırma yolunda tüm zulmü ve acımasızlığı göstermiş oldu. Bu vahşetlerini Avrupa'yı fundamentalizmden korumakla izah ediyor ve haklılığını kanıtlamaya çalışıyorlardı. Birleşmiş Milletler, İngiltere, Fransa ve Hırvatistan'ın başında bulunduğu Katolik bloku ise ikiyüzlülüğün en kötü çeşidini göstermiş oldu. Açıkta Bosna Hersek'in yanında yer almış, gizli olarak ise aleyhine çalışmışlardır.³⁹

6. İslâm Âlemine Müracaat

Dönemin Bosna Hersek Reîsülulemâsı Mustafa Cerić başkanlığında İslâm Birliği Riyaseti adına bir heyet savaş yıllarında Türkiye, İran, Malezya, Mısır ve Birleşik Arap Emirlikleri'ne ziyarette bulunmuş ve Bosna Müslümanları için yardım talep etmiştir. Bu ziyaretler kapsamında önemli yardımlar alınmış ve protokoller imzalanmıştır. Özellikle bu ülkelere sığınan Bosnalı muhacirlerle ilgili konular ele alınmıştır. Örnek teşkil etmesi adına Türkiye ziyaretinden bahsetmemiz uygun olacaktır.

İlgili heyet Ocak 1994 tarihinde Türkiye'de dönemin Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Nuri Yılmaz ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bosnalı

³⁸ Omerdić, *Prilozi Izučavanju Genocida*, 17-18.

³⁹ Mehtić, “S İskrenim Nijetom Smo Jači”, 65, akt. Mehtić, *Govor Savjesti*, 117-118.

bin din adamına bu olağanüstü durumlarda maaş ödenmesi, üç medrese personelinin maaş meselesinin çözümü, Bosna Hersek'te Diyanet Vakfı'na ait müesseselerin kurulması ile ilgili iki başkan arasında anlaşmalar imzalanmıştır. Daha sonra dönemin İstanbul Müftüsü Selahattin Kaya ile bir araya gelinerek İstanbul'da ikamet eden Bosnalı muhacirlerin durumuyla ilgili yardım talebinde bulunulmuş ve ilgili kamplarda hizmet edecek beş Bosnalı imamın istihdamı söz konusu olmuştur. Türkiye ile ilgili geçen bu bilgiler Bosna Hersek İslam Birliği Riyaseti'nin yayını olan *Preporod Dergisi*'nde "İkinci Annemiz Türkiye" başlığı altında yayınlanmıştır.⁴⁰

7. Din Adamlarının Askeri Faaliyetlerde Bulunması

Bosna Hersek'te katliamların başlaması üzerine seferberlik ilan edilmiş ve silah kullanabilecek bütün erkekler askere alınmıştır. Her ne kadar genel olarak din adamları bu emrin haricinde olsa da gönüllü olarak cepheye katılan ve önemli görevler ifa eden yüzlerce din görevlisi olmuştur.⁴¹ Resmi kayıtlara göre Bosna Hersek genelinde 420 din adamı savaş yıllarında çeşitli alanlarda mücadeleye katılmıştır. 200 tanesi ise Çetnik⁴² ve Ustaşaların⁴³ esir kamplarından geçmiştir.⁴⁴

Hepsini burada zikretmek mümkün olmasa da öne çıkan birkaçını örnek olarak zikretmek kanaatimizce uygun olacaktır. Savaş başladığında imamlık görevini deruhte eden Harun Hodžić⁴⁵ görevini terk ederek orduya katılmış ve Yedinci Müslüman Tugay'ın ikinci tabur emiri olarak görev yapmıştır. Orduda büyük başarılar elde etmiştir. Gazi unvanını almıştır.

İsmi Aliya İzzetbegoviç ve Bosna Savaşı ile adeta özdeşleşen isimlerden

⁴⁰ "Zajedništvo Bošnjaka Na Svim Meridijanima", *Preporod Dergisi* 1/2-560/561 (Januar-Februar 1994), 8-9.

⁴¹ Nedžad Latić- İbnel Ramić, "Naša Tema Vjera i Armija", *Preporod Dergisi* 3/562 (Mart 1994), 11; Mehtić, *Govor Savjesti*, 38.

⁴² Çetnik, Sırp militanı anlamındadır.

⁴³ Ustaşa, Hırvat militanı anlamında kullanılmaktadır.

⁴⁴ Mehtić, *Govor Savjesti*, 136.

⁴⁵ Harun Hodžić 20 Mart 1970 tarihinde Sancak'ın Tutin şehrine bağlı Leskova köyünde dünyaya gelmiştir. İlköğretimini köyünde tamamladıktan sonra Saraybosna'da Gazi Hüsrev Bey Medresesi'ni bitirmiştir. Sırbistan ve Kara Dağ Bosna'da katliama başlayınca Bosna ordusuna katılmıştır. Fatih, Kara Kuğular ve Yedinci Müslüman Tugaylarında görev yapmıştır. Savaştan sonra da orduda binbaşı olarak din sorumlusu görevinde bulunmuştur. Daha sonra Paris'te altı sene kadar imamlık yapmıştır. Bu vazifeden sonra uzun yıllar İgman Dağında bulunan Savaş Camii'nde imam ve hatip olarak görev yapmıştır. Aynı zamanda meşhur Kurtuluş Tüneli müzesinde de aktif görevde bulunmuştur. *Temiz Bosna Toprağında Secde ve Vatan Uğruna Fedakârlık* kitaplarının yazarıdır. Bu konuda bk. Harun Hodžić, *Zalog za Domovinu* (Sarajevo: Štamparija Fojnica d.d., 2024), 243.

birisi de Müderris lakabıyla bilinen Nezim Halilović'tir.⁴⁶ Bosna Hersek'in Konjic şehrinde ilçe müftüsü makamında iken olabilecek tehlikeyi sezmiş ve camide hutbe irad ederek Müslüman gençleri bilinçlendirme, teşkilatlanma, kendilerini savunma ve organize olmaları hususunda telkin ve çalışmalarda bulunmuştur. Camiye gelen 30 gençle çalışmalara başlamış ve millî ve manevî şuuru kazandırmaya çalışmıştır. Daha sonra örgütlenerek vatanın muhafazası için askeri faaliyetlere başlamıştır. Gerek Konjic civarında gerekse Saraybosna şehrinin kuşatmasının kaldırılması için cephelerde savaşmıştır. Özellikle İğman dağında düşmanı durdurma ve püskürtmede kendisinin ve birliğinin büyük mücadeleleri olmuştur. 1993 yılında Dördüncü Müslüman Tugayı'nı kurmuş ve faaliyetlere devam etmiştir. Savaş esnasında askerlerine hem komutanlık yapmış hem de dinî olarak vaaz ve nasihatlerde bulunmuştur. Gerek İslamî gerekse uluslararası savaş hukuku normlarına riayet ederek mücadele vermiştir. Ayrıca Cumhurbaşkanı Aliya İzzetbegoviç'in "Komutanlar halkının yanında olmalı ve halkına benzemek mecburiyetindedir" düsturuna göre hareket etmiştir. Savaşta DİC- Diverzansko İzvidzacka Ceta- Oyalama ve Keşif Birliği Komutanı- Müderrisin Birliği Komutanı ve Şanlı Dördüncü Müslüman Tugay'ın Komutanı olarak görev yapmıştır. Savaşta iki kez ağır yaralanan Müderris askeri sahada büyük başarılar elde etmiştir. Gazilik unvanını alan Müderris "Altın Zambak" ve "Altın Kılıçlı Arma" isimli devlet ödülleriyle layık görülmüştür. Savaş esnasında kerâmet olduğu düşünülen pek çok olağanüstü durumlara şahit olunmuştur. Onlardan bir tanesini burada zikretmek yerinde olacaktır:

"Savaş esnasında pek çok insanın konuşmaktan çekindiği bazı olağanüstü hadiseler meydana gelmiştir. Mesela şehitlerin çok güzel kokuları, düşmanın üzerine hareket edeceğimiz zaman sisin üzerimize inmesi, işimize yaracağı zaman yağmurun yağması gibi pek çok hallere şahit oldum. Ancak Vlaşiç Dağı'nda yapılan bir operasyon öncesinde Jajceli olduğunu belirten ve benimle görüşmek isteyen bir kız gelmişti. Memleketini terk ederken bir hal yaşadığını

⁴⁶ Nezim Halilović 1965 yılında Bosna Hersek'in Rogatica şehrine bağlı Žepa kasabasında dünyaya geldi. İlköğretimini Žepa'da bitirdikten sonra Saraybosna'da Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nde eğitim almıştır. Askerlik vazifesini yaptıktan sonra yüksek tahsilini Mısır'da el-Ezher Üniversitesi'nde yapmıştır. Mısır dönüsünde 1991 yılında Bosna Hersek'in Konjic şehrinde Repovačka Camii'nde imamlık görevine başlamıştır. 1992- 1997 yıllarında ise bu şehirde ilçe müftülüğü makamında bulunmuştur. Müderris unvanıyla bilinmektedir. 1997-2008 yıllarında Bosna Hersek Vakıflar Müdürü, 2008-2020 yıllarında ise Bosna Hersek İslam Birliği Riyaseti Hac ve Umre Hizmetleri Müdürü olarak görev yapmıştır. 1998-2002 yıllarda Demokratik Eylem Partisi yönetim kurulu üyesiydi. 2000-2019 yıllarında Saraybosna'da bulunan Kral Fahd Cami imamı olarak vazife yapmıştır. Hâlihazırda emeklidir. Bu konuda bk. Hodžić, *Zalog za Domovinu*, 178.

ve o halden sonra gelecekte vuku bulacak hadiselerin kendisine gösterildiğini ifade etmişti. Kendisine Kur'an okuyarak yardımcı olmamı istedi fakat ben reddettim ve Bakara suresinin kayıtlı olduğu bir kaseti dinlemesi için kendisine hediye ettim. Bunun üzerine kaseti alıp ayrıldı. Bir süre sonra Debela yela denilen bölgeye doğru mekân keşfinde bulunmaktaydım. Düşmana ne zaman saldıracağımızı bilmiyordum. O esnada bahsettiğim kız tekrar geldi ve dinlediği kasetten bir fayda görmediğini ifade etti. Ben de kendisine dinleme hususunda ısrarcı olması gerektiğini söyledim. Bu sefer bana döndü ve "Siz şu anda bir saldırıda bulunacaksınız, yedi şehidiniz olacak, beş tanesinin naaşını alamayacaksınız." dedi. Hakikaten yapılan saldırıda hadiseler dediği gibi oldu."⁴⁷

Savaş yıllarında din adamı olup komutanlık yapan ve çok önemli hizmetlerde bulunanlardan birisi de Mahmut Karalić⁴⁸ olmuştur. Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nde hadis ve tefsir hocası olarak çalışırken Bosna Savaşı başlamış ve 05 Mayıs 1992 yılında Bosna Hersek Ordusu'na katılmıştır. Karalić 17 Kasım 1992 yılında kurulan şanlı Yedinci Müslüman Tugayı'nın kurucusu ve emiri olmuştur. Zikredilen tugayın dört yıl süren savaşta toplam 4000 askeri olmuştur. Gerek Bosna Hersek'in muhafazası gerekse düşmana yapılan taarruzlarda Yedinci Müslüman Tugayı hep ön saflarda yer almıştır. Bu tugayın 244 şehidi ve 1800 gazisi olmuştur. Bu tugay özellikle dindar gençlerden oluştuğunu ifade etmek gerekir. Karalić tugayın emirliğini kabul ederek büyük sorumluluk almış ve büyük cesaret örneği sergilemiştir. Zira bir ilahiyatçı olarak orduyu tanzim etmek, yönetmek kolay olmasa gerektir. Ancak Karalić Hz. Peygamber'in askeri faaliyetlerini çok iyi biliyor ve oradan yeri geldiğinde günün problemlerine çözüm olacak tarzda mesajlar ve kararlar veriyordu. Tugayın şurasını da

⁴⁷ Hodžić, *Zalog za Domovinu*, 178-183.

⁴⁸ Mahmut Karalić 15 Nisan 1950 tarihinde Zenica'nın Radinoviçi köyünde dünyaya gelmiştir. İlköğretimini köyünde bitiren Karalić daha sonra Saraybosna'da Gazi Hüsrev Bey Medresesinde tahsil görmüştür. Askerliğini yaptıktan sonra üç sene imam olarak çalışmıştır. 1974 yılında İslam Üniversitesinde Hadis İlimleri Fakültesinde eğitim görmek üzere Medine'ye gitmiş ve 1980 yılında mezun olarak Bosna'ya dönmüştür. 1980-1985 yıllarında Saraybosna Müftülüğünde çalışmış aynı dönemde Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nde hadis derslerine girmiştir. 1985-1992 yıllarında ise Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nde daimî hoca olarak görevde bulunmuş ve hadis, tefsir ve imamet derslerine girmiştir. Savaş sonrasında Birleşik Arap Emirlikleri'nde askeri ataşe olarak çalışmıştır. 2000 yılında emekliye ayrılmış ve hayatının sonuna kadar tercüme faaliyetleriyle meşgul olmuştur. *Sahîh-i Buhârî*, *Câmi'u'l-Tirmizî* ve *Sünen-i Ebû Davud* başta olmak üzere *Kütüb-i Sitte*'yi Boşnakçaya kazandırmıştır. 11 Ocak 2021 tarihinde Zenica'da vefat etmiş ve Radinoviçi köyünde defnedilmiştir. Bu konuda bk. Mirnes Kovač, "Prof. Mahmut ef. Karalić (1950-2021)- Čovjek Koji Nas Je Učio Hadis", *Preporod Dergisi* 02/1180 (15 januar 2021), 8-9.

kurmuş ve burada alınan kararlar başarıyı getirmiştir. Bununla birlikte İslam âlemini de iyi tanıyor ve askerlerin başında dini iyi bilen, birliği ve beraberliği koruyacak donanımda olmayan insanlar olduğunda zafer elde ettikleri halde kendi aralarında nasıl savaşmış birbirine zarar verdiklerini de göz önünde bulunduruyordu. Bu bakımdan ne olursa olsun sabrederek ve sürekli birlik ve beraberliğin korunması hususunda gayretler sarf etmiştir. Bütün insanların değerli olduğunu ifade etmiş ve aralarında bazı konularda farklı görüşler olsa da herkesi kucaklayacak tarzda bir yönetim tarzını ortaya koymuştur. Askerlerini harekâta gönderirken her daim ahlaki prensiplerden söz etmiştir. Buna itiraz edenlere de stratejiyi anlatmayı subaylara bıraktığını söylemiş ve askerinin inancı olursa hoşgörüsü, cesareti, emniyeti ve Allah'ın yardım ve desteği olacağını ifade etmiş ve Allah'ın desteği olmazsa hiçbir şey olmaz diye telkinlerde bulunmuştur. Zafer ancak Allah'tan gelir inancının askerlerde yerleşmesini istemiştir. Yedinci Müslüman Tuğayı'nın harekâtlarda önemli başarılar elde etmesi söz konusu meşverete, fedakârlığa ve fevkalade olan birlik ve beraberliği önemseyen Karalić'in bu vizyonuna borçludur. Gazilik unvanını alan Karalić "Altın Zambak" ödülüne de layık görülmüştür.⁴⁹

Yedinci Müslüman Tuğayı'nın emir yardımcısı olarak görev yapan Zenica Müftüsü Halil Mehtić⁵⁰ de önemli hizmetlerde bulunmuştur. Bu tuğayın oluşmasında en çok katkı verenlerden birisidir. Cephelerde vaazü nasihatleri, şehirde iken askerler için çıkarılan dergilerde makaleleri ve eserleriyle askerlerin gönlünde taht kurmuş ve önemli izler bırakmıştır. Askerlerin manevi anlamda güçlü olmalarını telkin etmiş ve özlü konuşmalarında hak, hukuk ve mücadeleden söz ederken askerlerin sahip olması gereken davranışlardan bahsetmiştir. Sohbet ve yazılarında

⁴⁹ IML TV. PRESS, "Mahmut ef. Karalić Emir i Muderris Sedme Muslimanske Brigade- Okrugli Sto- Zenica 2021", *YouTube* (04 Ocak 2022), 00:02:09-00:02:41; 00:15:31-00:22:24; 00:42:43-00:47:10.

⁵⁰ Halil Mehtić Bosna Hersek'in Donji Vakuf şehrine bağlı Staro Selo köyünde 25 Ağustos 1953 tarihinde dünyaya gelmiştir. İlk ve ortaokulu Donji Vakuf'ta okumuştur. 1975 yılında Saraybosna'da Gazi Hüsrev Bey Medresesi'ni bitirmiştir. 1981 yılında Saraybosna İslami İlimler Fakültesinden mezun olmuştur. 1988 yılında hıfzını ikmal etmiştir. 1997 yılında yüksek lisansını bitirmiş, 2007 yılında ise doktor unvanını almıştır. Medrese mezuniyetinden sonra bir süre memleketinde imamlık vazifesinde bulunmuş, 1981 yılı itibarıyla ise Zenica şehrinde Sultan Ahmet Camii'nde imam ve hatip olarak göreve başlamıştır. 1982 yılında ise buranın ilçe müftüsü makamına getirilmiştir. 1986 yılında iyi bir vaiz, aktif bir imam ve hatip olarak komünistlerin zulmüne maruz kalmış ve tevkif edilmiştir. Üç yıla mahkûm olan Mehtić içeride 15 ay kalmış ve bu süre içinde hıfzını ikmal eden tek hafızdır. 1993-1997 yıllarında Zenica il müftüsü olarak görev yapmıştır. Daha sonra Zenica İslami Pedagoji Fakültesi'nde Tefsir ana bilim dalında öğretim üyesi olarak çalışmıştır. Onlarca eseri bulunmaktadır. Bu konuda bk. Halil Mehtić, *Sloboda Robije* (Sarajevo: Dobra Knjiga, 2024), 1.

sabır, tevekkül, azim, komutana itaat gibi konuları işlemiş, harp yerinden kaçmak, dezenformasyon yaymak, hırsızlık, zina, yalan gibi olumsuz davranışlardan uzak olmaları için telkin etmeye gayret etmiştir.⁵¹

Bosna Savaşı döneminde Travnik bölgesinde imamlık yapan Džemail İbranović mezalim başlayınca imamlık görevini terk ederek cepheye katılmış ve savaşın bitimine kadar mücadele etmiştir. İlahiyatçı olması hasebiyle cephelerde askerleri dinî konularda irşat etmiş ve Allah yolunda mücadele hususunda teşvik etmiştir. Özellikle askerlere İslam savaş hukukunun kaidelerini hatırlatmış telkinlerde bulunmuştur. Anlattığı şu hadise buna güzel bir örnek teşkil etmektedir:

“Kasım 1993 yılında HVO- Hırvat Savunma Konseyinin Fojnica şehrine girdiği zaman Yedinci Tugay’ın bu bölgeye geçmesi emrini Cumhurbaşkanı Aliya İzzetbegović’ten almıştık. Dizimize kadar kar vardı. Yedi saat içinde Bilalovac köyünden Fojnica’ya gelmiştik. Fojnica’ya girdiğimizde şehirde kimse yoktu. Daha sonra Milodraž mevkiinden geçerken Fatih Sultan Mehmed’in burada Bosnalı (Fransiskan) ruhbanlara verdiği ahitnameden askerlere bahsettim⁵². Fatih Sultan Mehmed’in fermanı şöyledir: “Ben ki Sultan Mehmet Han’ım; sıradan ve seçkin bütün insanlar tarafından bilinsin ki, bu padişah buyruğunu ellerinde bulunduran Bosnalı (Fransiskan) ruhbanlara büyük bir lütufta bulunarak şunları buyurdum: Adı geçenlere ve kiliselerine hiç kimse engel olmayacak ve sıkıntı vermeyecektir ve onlar sakınmaksızın ülkemde yaşayacaklardır. Ve kaçıp gidenler bile güven içinde olacaklardır. Gelip ülkemizde korkusuzca oturacaklar ve kiliselerine yerleşeceklerdir. Ne ben, ne vezirlerim, ne kullarım, ne uyruklarım, ne de ülkemin bütün halkından hiç kimse adı geçenlere- kendilerine ve canlarına ve mallarına ve kiliselerine ve dışarıdan ülkemize gelenlerine-dokunmayacak, saldırıp incitmeyecektir. Yeri, göğü yaratan Rezzak olan Allah adına ve Kur’an adına ve ulu Peygamberimiz adına ve yüz yirmi dört bin peygamber adına ve kuşandığım kılıç adına yemin ederim ki, bu kişiler emrime itaat ettikleri sürece, bu yazılanlara hiç kimse uymazlık etmeyecektir. Böyle biline.”⁵³

“Görüldüğü üzere Fransız ihtilalinden 300 sene önce bu bölgelerde insan haklarından söz edilmiş ve biz bu güçle zaferler

⁵¹ Bu konuda geniş bilgi için bk. Mehtić- Makić, *Upute Muslimanskom Borcu*, 10-18.

⁵² IML TV. PRESS, “Mogu li Narodi u Bosni Živjeti Zajedno - Hfz. Džemail ef. İbranović”, *YouTUBE* (27 Ağustos 2021), 00:12:00-00:01:01, 00:04:04-00:05:46.

⁵³ Dževada Šuško (ed.), *Poruke Ahidname-Sloboda Vjere u Multireligijskoj Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Dobra Knjiga, 2018), 70-71.

elde ettik. Askerlerimizin maneviyat boyutunun ne kadar yüksek olduğunu anlatmak adına şu örnek manidardır. İğman Dağı'nda askerlerimizden birine Birleşmiş Milletler koruma güçlerinin askeri siz kendinizi nasıl savunabilirsiniz diye sorduğunda askerimiz elindeki cep boyutunda olan Kur'an'ı göstererek "Bizim silahımız budur" diye cevap vermiştir. Bunu diyen askerimizin dâhil olduğu 120 kişilik birlik, Sırp'ların ilk iki tanklarını imha etmiş ve Sırp'lar arasında kaçışma başlamıştı."⁵⁴

Bu tür örnekler askerlerin maneviyatını, mücadele ruhunu ve yılmaz sabırlarını göstermektedir. Savaş ortasında, büyük kayıpların, binlerce şehidin verildiği ortamda Fatih Sultan Mehmed'in ahitnamesinden ve karşı tarafın din adamlarına verdiği haklardan bahsetmek Boşnakların savaş prensiplerini göstermesi bakımından fevkalade manidardır.

Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nde müderris konumunda olan Ahmed Halilović savaş başlayınca görevini terk etmiş ve Saraybosna muhafazasında önemli cephelerde yer almıştır.⁵⁵ Aynı şekilde Halim Husić de medrese hocalığını bırakarak memleketi Travnik'e gitmiş ve komutan yardımcısı sıfatıyla orduda önemli görevler ifa etmiştir.⁵⁶

Yukarıda zikredilen şahıslar dışında yüzlerce din adamı Bosna Savaşı esnasında benzeri mücadelede bulunmuş ve vatani koruma uğruna gerektiğinde hayatını ortaya koymuştur.

⁵⁴ Džemail İbranović 22. 10. 1966 tarihinde Bosna Hersek'in Kiseljak şehrine bağlı Kazagići köyünde dünyaya gelmiştir. Köyünde okumuş olduğu ilköğretimden sonra Gazi Hüsrev Bey Medresesi'ne başlamış ve burayı 1985 yılında bitirmiştir. Askerlik görevinden sonra başladığı Saraybosna'da bulunan İlahiyat fakültesini 1991 yılında tamamlamıştır. 11 Ocak 1992 tarihinde hafız unvanını almıştır. Aynı yıllarda Travnik şehri yakınlarında bulunan Alihodze köyünde imamlık vazifesinde bulunmuştur. Savaş yıllarında imamlık vazifesini terk ederek cepheye gitmiştir. Vatani savunurken yarananmış ve gazi unvanını almıştır. Din adamı vasfıyla bulunduğu cephelerde askerlere İslâm'ı ve İslâm savaş hukukunu anlatmıştır. Savaş bittiğinde yüzbaşı unvanıyla ordudan ayrılmıştır. 1994-2000 yıllarında Travnik Elçi İbrahim Paşa Medresesi'nde Kur'an ve Kıraat hocası olarak çalışmıştır. 1995 yılından günümüze dek Travnik Süleymaniye Camii imam ve hatibi olarak görev yapmaktadır. Ayrıca 2002 yılında Saraybosna Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi'nde *Korkut Ailesi* adlı teziyle yüksek lisans eğitimini tamamlamıştır. 2008 yılında ise zikredilen üniversitede, *Nakşibendi-Halidi Tarikatı ve Bosna Hersek'teki Etkisi* adlı teziyle doktorasını bitirmiştir. Bu konuda bk. Medžlis Islamske Zajednice Kiseljak, "h.fz. dr. Džemail İbranović" (Erişim 16 Nisan 2025). Omerdić, *Prilozki Izučavanju Genocida*, 24.

⁵⁵ Latić- Ramić, "Naša Tema Vjera i Armija", 11.

⁵⁶ Hayatı ve mücadelesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. BIR TV, "LJUDI I VRIJEME - Halim Husić je napustio sigurnost i udobnost Umaga i došao braniti jedinu domovinu", *YouTube* (18 Şubat 2021), 00:21:09-00:28:04.

8. Savaş Döneminde Osmanlı Medreselerinin İhya Edilmesi ve Yeni Müesseselerin Kurulması

Bosna Hersek'te Osmanlı'dan kalma yüzlerce medrese söz konusuydu. Özellikle Sosyalist Federal Yugoslavya Cumhuriyeti kurulduğu yıllarda kaynaklar onlarca medresenin varlığından söz etmektedir. Ancak 1940'lı yıllarda Gazi Hüsrev Bey Medresesi hariç diğer medreselere kilit vurulmuştur. Böylece 1946-1994 yıllarında din görevlilerinin yetiştiği ortaöğretim kurumu olarak sadece Gazi Hüsrev Bey Medresesi kalmıştır.⁵⁷ 1992 yılında bağımsız Bosna Hersek Cumhuriyeti'nin kurulması neticesinde savaş başlamış ve çetin mücadelelerin yapıldığı bu dönemde ihtiyaca binaen medreselerin yeniden ihya edilmesi gündeme gelmiştir. Şüphesiz bu düşünce ve teklifler başta dönemin din adamlarına aitti. Zira Bosna'da dinî herhangi bir müessesenin faaliyet gösterebilmesi için İslam Birliği Riyâseti'nin ve başta Reîsülulemâ ve din görevlilerinin çabaları ile bilgi ve onayının bulunması şarttır. Nihayetinde kabul gören bu teklif çerçevesinde yarım asırdan fazla kapalı olan veya başka bir şekilde hizmet veren medrese binaları aslına rücu ettirilmiş ve Travnik Elçi İbrahim Paşa Medresesi, Mostar Karadžoz Bey Medresesi, Tuzla Behram Bey Medresesi, Cazin Reîsülulemâ M. Džemaluddin Čaušević Medresesi ve Visoko-Čangrad Osman Redžović Efendi Medresesi tekrar faaliyete geçirilmiştir.⁵⁸ Bu konuda özellikle başta dönemin Reîsülulemâsı olan Mustafa Cerić ve naibi İsmet Spahić Hoca olmak üzere müftülerin gayretlerini zikretmek uygun olacaktır.

Savaş devam ederken eğitim-öğretim faaliyetlerinin düşünülmesi olağanüstü öneme sahiptir. Takribi olarak 50-60 yıl boyunca kapalı kalan bu okullarda tekrar din eğitiminin yapılması hem manevi açıdan önem arz etmiş hem de düşmana dinin ve vatanın muhafaza edilmeye devam edileceğinin mesajını göndermek açısından anlamlı olmuştur. Ayrıca halka güven vermiş ve mücadelede sebat etmelerini sağlamıştır. Bununla birlikte savaş sonrasına bakıldığında bazı bölgelerin küllerinden doğmasında bu dönemde yetişen din adamlarının hizmeti azımsanmayacak kadar çoktur.⁵⁹ Bu da savaş döneminde medrese açılması kararının ne kadar yerinde olduğunu gösteren bir durumdur.

⁵⁷ Bu konuda bk. İsmet Veladžić - Enes Karić, "Gazi Husrev Begova Medresa Od Oslobođenja Do Danas", *450 Godina Gazi Husrev Begove Medrese u Sarajevu* (Sarajevo: Gazi Husrev Begova Medresa, 1988), 97-98.

⁵⁸ Bu konuda bk. Merzuk Grabus, "Bosna Hersek", *Balkanlar*, ed. Mefail Hızlı (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları 2022), 84.

⁵⁹ Bu konuda bk. "İmami i Obnovljene Džamije su Povratnicima Bile Svojevstran Svjetionik Sigurnosti", *Preporod Dergisi* 1230/04 (15 Februar 2023), 43.

Bosnalı Müslümanlara yönelik uygulanan zulüm ve katliamın en yoğun devam ettiği 1993 yılında Zenica ve Bihać şehirlerinde İslamî Eğitim Akademileri kurulmuştur. İlahiyat eğitimin farklı versiyonu olan ve yüksek tahsil vermeyi amaçlayan bu kurumlar 2004 yılında Fakülte statüsünü elde ederek İslami Eğitim Fakültesi adıyla eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmektedir. Savaş yıllarında okullarda okutulmaya başlanan din derslerinin öğretmen kadrosunu yetiştirmek maksadıyla kurulduğunu söylemek mümkündür. Bu müesseselerin kurulması din görevlilerin teşviki ve öncülüğünde olmuştur. Örneğin, Zenica şehrinde açılan İslami Eğitim Akademisi'nin kurulmasında Saraybosna Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi öğretim üyesi Nusret İsanović ve dönemin Zenica Müftüsü Halil Mehtić'in büyük emekleri vardır.⁶⁰

9. Cephelerde Cami ve Minarelerin Yapımı

Savaşın yoğun devam ettiği dönemde din görevlileri cephelerde askeri motive etmek üzere bazı yerlerde yüksek ağaçlarda şerefe yapılmasını teşvik etmiş ve buraları minareye dönüştürerek ezanın duyurulmasını sağlamışlardır. Bunun en bariz örneği Breza Tugayı'nın Çemerska dağının eteklerinde orman içinde yaptığı minare örneğidir. Bu ağaçtan minarenin ramazan ayında yapılması da manevi atmosfer açısından anlamlı olmuştur. Bu minarede okunan ezana şahit olan General Vahid Karavelić duygularını şöyle dile getirmektedir: “Böyle bir yerde okunan ezan insan üzerinde psikolojik olarak müthiş bir tesir bırakmaktadır. O anda bütün korkuları, canınız ve etrafındaki insanların canı için duyduğunuz endişe kaybolmaktadır. Bu olaylarda insanların olağanüstü şartlardaki maharetin ve dindarlık boyutlarının ne kadar olumlu netice verdiğini görmektesiniz”.⁶¹ Ayrıca bazı yerlerde mescit veya camiler de inşa edilmiştir. Bunun en bariz örneği İgman Dağı'ndaki camidir. Bu cami tamamen ahşap kullanılarak yapılmış ve ustası cephede savaşan askerler olmuştur. Tek katlı olan camide hem ibadetler yapılmış hem de toplanma yeri olarak faaliyete devam etmiştir. Hâlihazırda hala ibadete açık olan camide Cuma namazları kılınmaktadır.⁶² Bu tür yapıların inşa edilmesi askerlerde moral ve motivasyonun sağlanmasına sebep olmuş ve manevi açıdan ilham kaynağı olmuştur.

10. Din Adamlarının Yayın Faaliyetleri Aracılığıyla Destek Olması

Bosna Hersek'in din adamlarının savaş esnasında önemli hizmetlerinden

⁶⁰ Mehtić, *Govor Savjesti*, 194-195.

⁶¹ BIR TV, “Sehurski Program (2): Ramazan i Domovina- dr. Mustafa Prljača i General Vahid Karavelić”, *YouTube* (02 Mart 2025), 29:10:01-31:38:03.

⁶² Muhamed Okić, “Ratna Džamija Na İgmanu dvadesetpet godina simbola vjere i patriotizma”, *Preporod Dergisi* 03/1133 (01 Februar 2019), 25.

biri de askerlere bir Müslüman olarak nasıl mücadele etmesi gerektiğini anlatmak adına broşür, risale, kitap ve dergiler yayınlamak olmuştur. Buna örnek olarak savaş döneminde çıkan “sancak” anlamındaki *Liva Dergisi*, *Preporod Dergisi* yayına hazırlanmış ve dönemin Zenica Müftüsü Halil Mehtić ve Bihać Müftüsü Hasan Makić’in hazırladıkları *Müslüman Mücahidine Nasihatler* kitabı 50.000 adet basılmış ve askerlere dağıtılmıştır. Hâkeza *Patriotski List Dergisi* gibi yayınları örnek olarak vermek mümkündür. Bu yayınlarda hem mücadele hususunda dikkat edilmesi gereken İslâm prensipleri hatırlatılmış hem de bir askerde olması gereken özellikler sıralanmıştır. Ayrıca Besim Korkut’un *Boşnakça Kur’ân Meali* cep boyutunda basılmış ve ücretsiz askerlere dağıtılmıştır. Zenica’da yayınlanan ve sadece askeri faaliyetleri konu edinen *Ştit Dergisi* de buna örnek olarak verilebilir.

Yukarıda zikredilen *Liva Dergisi* Yedinci Müslüman Tugayı’nın çıkardığı bir dergidir. Derginin ilk sayısında amacı şöyle belirtilmiştir:

“Eğitim, ahlâk, maneviyat ve haberleşme planında askerlerin yazılı bir şekilde istifadelerini sağlamak amacıyla *Liva Dergisi* yayınlamaya başlanmıştır. Pek çok bülten ve derginin yanı sıra bunun da amacı askerlerin manevi noktada güçlenmesi ve düşmana galip gelmeleri için manevi anlamda bilgilendirilmeleridir.”⁶³

Makalenin devamında “Hak ve hukukumuzu bize saygılı olan Hıristiyan komşularımızla birlikte adil ve toleranslı ortak bir hayat mücadelesi ile elde etmek durumundayız. Birlik ve beraberlik Bosnalı Müslümanlara kaderin yüklediği bir vazifedir. İdeolojik, politik vb. bütün farklılıkları bir kenara koyarak ortak güçlerle hareket edilirse ancak Batı Balkanlarda varlığımızı koruruz”⁶⁴ denmektedir. Savaşın en yoğun olduğu 1993 yılında Sırp ve Hırvat militanların tarafına gitmeyip Bosna vatandaşı olan bir kısım Sırp ve Hırvatlar Bosna Hersek ordusunda yer almış ve destek vermişlerdir. Bu yazıda yapılan çağrı bu tür insanlara yöneliktir. Görüldüğü üzere bu yazıyı kaleme alan, dönemin Zenica müftüsüdür. Şayet münhasıran Müslümanlardan müteşekkil bir devlet kurma anlayışı mevcut olsaydı, bir müftünün (bu anlayışla çelişen) böylesi bir makaleyi kaleme alması nasıl izah edilebilirdi? Tarihsel süreçte birlikte yaşadıkları ve aynı vatandaşlık bağıını paylaştıkları gruplara savaş koşullarında dahi müsamaha gösterilmesi gerekliliğini savunan, ihtiyaç hâsıl olduğunda bu insanları ordu saflarına dâhil eden ve muhtelif alanlarda istihdam eden

⁶³ Halil Mehtić, “Jedinstvom Do Pobjede”, *Liva Dergisi* 1/1 (Şubat 1993), Akt.: Mehtić, *Govor Savjesti*, 62.

⁶⁴ Halil Mehtić, “Jedinstvom Do Pobjede”, *Liva Dergisi* 1/1 (Şubat 1993), akt. Mehtić, *Govor Savjesti*, 61.

bir iradenin, yalnızca Bosnalı Müslümanlardan oluşacak bir İslâm devleti kurmayı hedeflemesi nasıl mümkün olabilirdi? Toleransı ve ortak yaşamı yegâne çözüm yolu olarak benimseyen Bosnalı Müslümanlar, söz konusu ithamların hangi düşünsel arka plandan neşet ettiğini idrak etmiş ve bu tür yaklaşımlara hiçbir surette zemin hazırlamamıştır. Esas itibarıyla bu makale, Aliya İzzetbegoviç'i ve Boşnakları bir İslâm devleti kurma iradesiyle itham eden çevrelere (Sırp ve Hırvatlar gibi) yönelik bir yanıt niteliği taşımaktadır.

Liva Dergisi'nin ilk sayısında yayınlanan bu makalede Yedinci Müslüman Tugayı'nda bireyin hayatında din olgusunun bulunması teşvik edilmiş ve askerden beklenen davranışlar şöyle sıralanmıştır: “İslâm dininin yüce prensiplerinden manevi güç alarak amirine nasıl saygı gösterilmesi gerektiğine, silah, kurşun ve üniformanın nasıl korunduğuna, cephe arkadaşlarının nasıl korunduğuna ve her hâlükârda vatan topraklarının nasıl korunduğuna dair örnek göstermeleri gerekmektedir. Bu tugayın askerlerinin diğer bütün askerlere ahlak ve insanî değerlerin nasıl korunduğunu göstermeleri icap etmektedir. İnsan onurunu düşüren hırsızlık, yalan, egoizm, fuhuş ve alkol gibi davranışlara nasıl karşı çıktığını göstermeleri elzemdir.⁶⁵ Görüldüğü üzere onurlu bir şekilde yüce prensipler uğruna mesuliyet sahibi askerlerin olması amaçlanmıştır. Bununla birlikte İslam dininde şehitliğin önemi ile alakalı makaleler de yayınlanmış ve şehitlerin sahip olacağı yüce makama vurgu yapılmıştır. İslami İlimler Fakültesi öğretim üyesi Enes Karić'in Ocak 1994 tarihinde *Preporod Dergisi*'nde yayınladığı makale buna güzel bir örnektir.⁶⁶

11. Şehit Ailelerine Şehadet Haberlerini Vermek, Cenazelerini Kıldırarak ve Ailelerine Karşı Sorumluluğu Hatırlatmak

Bosna Hersek Savaşı devam ederken din adamlarının yaptığı en zor işlerden birisi şehit haberlerini ailelerine vermektir. Yaşlı anne babalarına veyahut eşleri ile yetim kalan çocuklarına bu hazin haberleri verme işi genellikle din adamlarına düşmüştür. Bunun sebebi aileye gerekli tezekiyelerin yapılması, sabır ve metanetin din adamları tarafından telkin edilmesini sağlamaktır. Başka bir ifadeyle manevi açıdan destek vermektir. Din adamları aileye tezkiye verdiği gibi burada bulunanları irşat etmiş ve şehadetin öneminden bahsetmişlerdir. Çoğu zaman beklemedikleri sabır ve metanet örnekleriyle karşılaşmışlardır. Örnek olması açısından Kakanj

⁶⁵ Mehtić, “Jedinstvom Do Pobjede”, akt. Mehtić, *Govor Savjesti*, 61-62.

⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Enes Karić, “Svjedok Veličanstvenog Cilja Svoje Smrti”, *Preporod Dergisi* 1/2-560-561 (Januar-Februar 1994), 9.

baş imamı Sulejman Ćeliković'in⁶⁷ anlattığı şu hadiseyi aktarmak yerinde olacaktır:

“Zenica yakınlarında 24 yaşında şehit olan bir kardeşimizin annesi oğlunun cenazesi gelmesi üzerine tabuta yaklaşmış ve “Sana selam olsun oğlum, seninle şeref duydum, vatanımız ve dinimiz uğruna yaptıklarından dolayı seni tebrik ediyorum. Ben de baban da seninle iftihar edeceğiz. Allah’a emanet ol. Gidenlere selam söyle. Biz de size kavuşacağız inşallah” diyerek metanetini korumuştur.⁶⁸

Şehit cenazelerinin namazlarını kıldıran din görevlileri cenaze merasimlerinde günün anlamına uygun konuşmalar yaparak devam eden mücadeleye insanları sevk etmiş ve ailelerine sabır dilemişlerdir. Özellikle geriye kalan şehidin ailesi ve yetimlerine yardım ve onlarla ilgilenmeyi teşvik etmiş, bu hususun müminlerin görevi olduğunu hatırlatmışlardır. Bununla ilgili örnek olarak verilecek pek çok konuşma vardır. Ancak bir tanesini burada zikretmek yerinde olacaktır.

24.09.1994 yılında Travnik şehrinde önemli komutanlardan Hayrullah Fuško'nun cenaze merasiminde imam şöyle bir tezkiyede bulunmuştur:

“Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla, bir de mallar, canlar ve ürünlerden eksilterek deneriz. Sabredenleri müjdele. Onlar başlarına bir musibet gelince, “Biz şüphesiz (her şeyimizle) Allah’a aidiz ve şüphesiz O’na döneceğiz! derler.”⁶⁹

⁶⁷ Sulejman Ćeliković 14 Mayıs 1958 tarihinde Bosna Hersek'in Kakanj şehrine bağlı Tršće köyünde dünyaya gelmiştir. İlkokulu köyünde, ortaokulu ise Kakanj'da bitirmiştir. Daha sonra Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nde tedrisat görmüştür. Medreseden mezun olunca Saraybosna'da İlahiyat fakültesinde eğitimine devam etmiştir. Aynı dönemde Kakanj'a bağlı Luka köyünde imamlık görevine başlamıştır. İmamlık yaptığı dönemlerde özellikle gençlerin İslâmî anlamda şuurlanması için gayretler sarfetmiş ve bu çalışmalardan dolayı dönemin komünist idaresi tarafından uyarılmış ve takip edilmiştir. Savaş yıllarında Kakanj baş imamı olarak atanmıştır. Savaş yıllarında aktif görevlerde bulunmuştur. İyi bir hatip olan Ćeliković Bosna'nın savunulması için gençleri organize ve mücadele hususunda teşvik etmiştir. İmam olarak herhangi bir askeri faaliyette katılma zorunluluğu olmadığı halde gençlere örnek olmak ve onlara tesir edebilmek için kendi isteğiyle orduya iştirak etmiştir. Kurduğu birlik daha sonra Yedinci Müslüman Tugayı'na dâhil olmuştur. Orduda askerlerin ahlâk kaidelerine uymaları için gayret sarf etmiştir. 1997 yılına kadar orduda kalan Ćeliković “Srebreni Stit - Gümüş Kalkan” ödülüne layık görülmüştür. 1999 yılında *Bakara Süresindeki Ahkâm Ayeterli ve Tefsiri* isimli yüksek lisans tezini tamamlamıştır. Savaştan sonra Kakanj'da baş imamlık görevine devam etmiştir. İyi bir vaiz olan Ćeliković hâlihazırda emekli olup Kakanj şehrinde ikamet etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Medzlis İslamske Zajednice Sarajevo, “Mr. Sulejman-ef. Ćeliković gostovao u džematu Ilidža”, (Erişim 25 Nisan 2025).

⁶⁸ IML TV. PRESS, “Mahmut ef. Karalić Emir i Muderris Sedme Muslimanske Brigade- Okrugli Sto- Zenica 2021”, 01:01:057-01:02.26.

⁶⁹ el-Bakara 2/155-156.

“Kıymetli kardeşlerim! Değerli Mücahitler! Hüzün ve gözyaşı içinde Hayrullah kardeşlerimizle, mücahidimizle vedalaşmaya geldik. Cenâb-ı Hakk Kur’ân-ı Kerîm’de şöyle buyurmaktadır: “*Allah yolunda öldürülenlere “ölüler” demeyin. Hayır, onlar diridirler. Ancak siz bunu bilemezsiniz.*”⁷⁰ Başkomutanlığımız ve 307 Dağ Tugayı adına rahatlıkla şunu söylemem mümkündür ki bu tugayımız Hayrullah’ın şehadetiyle en iyi mücahitlerinden birini kaybetmiştir. Bizim Hayrullah’ın nasıl bir mücahit olduğunu girdiği pek çok askeri operasyonlarda başarıları göstermektedir. Nihayetinde son girdiği ve Allah ve biricik vatanımız, Bosna’mız uğruna canını verdiği operasyonda ne denli büyük mücahit olduğunu göstermiştir. Şu anda Hayrullah’ın bizlerin emanetine bıraktığı bir ailesi ve üç yetimi vardır. Herhangi bir sebeple askeri mücadeleye katılamayanlardan ve sivil toplum kuruluşlarının temsilcilerinden istirham ederim ki şehitlerimizin ailelerini bir emanet bilip onları koruyup kollayalım. Son olarak İslâm ve hak uğruna şehadet şerbetini içen şehidimize ve bütün şehitlere Allah’tan rahmet, ailelerine sabr-ı cemiller niyaz ederim.”⁷¹

Binlerce yetim söz konusu olması hasebiyle Mart 1994 yılında *Preporod Dergisi*’nde “Yetimlere İyilik Yapmak” adlı makale Saraybosna Ferhadiye Camii İmamı Ferid Dautović tarafından kaleme alınmıştır. Bu makalede yetimin tanımı, Hz. Peygamber’in yetim oluşu, yetimin malının korunması, yetim velayeti ve velisinin hakları gibi konular ele alınmıştır.⁷² Din adamları gerek vaaz gerekse hutbeler ve yazılarıyla şehit ailelerine yönelik mesuliyeti dile getirdikleri gibi bizzat kendileri de topluma örnek olarak yetimlere sahip çıkmış ve yetişmeleri için gayret sarf etmişlerdir. Başka bir ifade ile din adamları toplumsal sorunlardan uzak kalmamış, günün anlamına uygun hizmet vermeye çalışmışlardır.

12. Muhacirlerle İlgilenmek, Yeme-İçme ve Barınma İhtiyaçlarını Karşılama

Bosna Hersek Savaşı’nda binlerce insan evini ve yaşadığı şehri terk etmek zorunda kalarak ülkenin başka bölgelerine sığınmıştır. Özellikle Bosna Hersek’in kuzeybatısında bulunan Krajina ve Doğu Bosna diye tabir edilen bölgelerden insanlar Bosna Hersek’in ortasında bulunan Travnik, Zenica ve Tuzla gibi şehirlere muhacir olarak gelmişlerdir. Bu

⁷⁰ el-Bakara 2/154.

⁷¹ Smajo Lepir, “Şehidi Odlaze Sa Osmjehom”, *YouTube*, (24 Temmuz 2023), 00:29:29-00:32:43.

⁷² Ayrıntılı bilgi için bkz. Ferid Dautović, “Çiniti Dobročinstvo Jetimima”, *Preporod Dergisi* 3/562 (Mart 1994), 19.

insanların iskân edilmesi için birtakım sivil toplum kuruluşlarının emeği geçtiği gibi din görevlilerinin de gerek minber ve kürsüden teşviki gerekse doğrudan bu işin organizesinde yer almaları söz konusu olmuştur. Örneğin 6 Haziran 1993 tarihinde Zenica Müftüsü Halil Mehtić bu konuya şöyle çağırıda bulunmuştur:

“Kardeşlerim bir ve beraber olun. Safları sıkıştıralım. Mütemadiyen birbirinizden haberdar olun. Bu kardeşliğimizi pekiştirir ve bütün işlerde yardımcı olur. Hz. Peygamber’in dönemindeki Ensâr ve Muhacirler size örnek olsun. Onlar, kıyamet gününe kadar bütün nesillere Allah için nasıl sevilleceğine ve Allah yolunda din ve şerefi korumada nasıl fedakârlık yapılacağına dair örnek olmuşlardır. Başımıza gelen zulüm elbette geçecektir. Zorluktan sonra elbette kolaylık gelecektir. Her şeye Kadir olan ve merhamet sahibi olan Allah’a olan güçlü bağımızla umutsuzluk ve terk edilmişlik duygusunu yenelim. Allah bizim yegâne koruyucumuz, yardımcımız ve destekçimizdir. Biz de O’nu güzel davranışlarımızla razı edelim ki, O da bize merhamet etsin. O’ndan başka güç sahibi yoktur.”⁷³

Halkı dayanışma ve yardımlaşmaya davet eden din adamları toplumsal olarak büyük bir sıkıntıyla karşı karşıya olduklarının farkındaydılar. Örneğin, savaş döneminde Travnik ve Zenica şehirlerinin nüfusunun %30’u muhacirlerden oluşmuştu.⁷⁴ Muhacirlerin barınacağı yerlerin ayarlanması, yurtdışından gelen erzak veya elbise yardımlarının halka ulaşmasında kısmen din adamları etkili olmuştur. Din adamları diğer yardım kuruluşlarıyla koordineli çalışarak muhacirlerin barınmasını sağlamaya çalışmışlardır.⁷⁵

⁷³ Mehtić, *Govor Savjesti*, 48.

⁷⁴ Mehtić, *Govor Savjesti*, 104.

⁷⁵ Mehtić, *Govor Savjesti*, 137.

Sonuç

Bu çalışma, 1992-1995 Bosna Savaşı sırasında Boşnak din adamlarının, rollerinin sadece ibadet ve irşat faaliyetleriyle sınırlı kalmadığını, bilakis toplumun varoluş mücadelesinin her aşamasında merkezî bir rol üstlendiklerini kapsamlı bir şekilde ortaya koymuştur. Sunulan kanıtlar, din adamlarının, halkı mânevî olarak ayakta tutmaktan cephede fiilen komutanlık yapmaya, uluslararası diplomasi yürütmekten savaş sonrası toplumun yeniden inşasının temellerini atmaya kadar uzanan çok yönlü bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, Boşnak din adamlarının savaş sırasındaki faaliyetleri, Osmanlı'dan tevarüs eden ve halkın en zor zamanlarında liderlik rolünü üstlenen “ulemâ” geleneğinin modern bir yansıması olarak okunabilir.

Çalışmada detaylandırıldığı üzere, din adamlarının etkisi birkaç temel alanda yoğunlaşmıştır. İlk olarak, halkın birlik, beraberlik ve dayanışma ruhunu tesis etmede en önemli mânevî otorite olmuşlardır. Yayımladıkları bildiriler, verdikleri vaazlar ve hutbelerle, ayrışmaların önüne geçerek din ve vatan muhafazası bilincini oluşturmuşlardır. İkinci olarak, savaşın ahlâkî ve hukuki çerçevesini belirlemişlerdir. Askerlere sürekli olarak İslâm savaş prensiplerini hatırlatarak sivillere, mabetlere ve esirlere yönelik kötü muameleyi yasaklamış, böylece Boşnak ordusunun mücadelesini barbarca bir yıkımdan ayırarak haklı bir savunma konumunda tutmuşlardır. Bu durum, Guča Gora Manastırı gibi örneklerde görüldüğü üzere, düşmanın mabetlerine dahi dokunulmamasıyla somutlaşmıştır.

Üçüncü ve en çarpıcı olarak, din adamları sadece mânevî telkinlerde bulunmakla kalmamış, vatan savunmasında bizzat silah kuşanarak en ön saflarda yer almışlardır. Nezim Halilović ve Mahmut Karalić gibi isimlerin komutanlık görevleri üstlenerek Yedinci Müslüman Tugayı gibi sembol birlikleri kurup yönetmeleri, “gazi-âlim” prototipinin modern tarihteki en belirgin örneklerindedir. Bu durum, din adamlarının halkla kader birliği yaptığını ve mücadelenin sadece askeri değil, aynı zamanda mânevî bir cihat olduğu inancını pekiştirmiştir. Savaşta 107 Müslüman din adamının şehit olması, bu fedakârlığın en trajik ve somut kanıtıdır.

Dördüncü olarak, din adamları ulusal ve uluslararası arenada Boşnak halkının sesi olmuşlardır. Bir yandan Katolik ve Ortodoks dinî liderlerine ve Birleşmiş Milletler gibi uluslararası kurumlara mektuplar yazarak yapılan zulümleri duyurmaya çalışmış, diğer yandan Türkiye gibi dost İslâm ülkeleriyle diplomatik temaslar kurarak maddi ve mânevî destek sağlamışlardır. Bu faaliyetler, Bosna'daki direnişin dış dünyadan tamamen soyutlanmasının önüne geçmiştir. Son olarak, savaşın en karanlık günlerinde dahi geleceğe yatırım yapmaktan geri durmamışlardır. Yarım

asırdır kapalı olan Osmanlı medreselerini yeniden faaliyete geçirmeleri ve yeni İslâmî Eğitim Akademileri kurmaları, umudun ve dirilişin en güçlü mesajı olmuştur. Bu kurumlar, savaşın ortasında dahi eğitimin ve mânevî kimliğin korunmasına verilen önemi göstererek halka büyük bir moral kaynağı olmuş ve savaş sonrası toparlanma sürecinde kilit rol oynamıştır.

Netice itibarıyla, Bosna Savaşı'nda din adamları, toplumun ve ordunun mânevî gücü, halkın ahlâkî pusulası ve geleceğin kurucu unsurları olarak hareket etmişlerdir. Onların bu çok katmanlı rolleri, Boşnak halkının soykırım karşısındaki direnişinin ve nihayetinde varlığını korumasının temel dinamiklerinden birini teşkil etmiştir. Bu çalışma, dinin bir toplumun kimlik ve beka mücadelesindeki dönüştürücü ve seferber edici gücünü anlama noktasında önemli bir saha analizi sunmakta ve din adamlarının tarihsel rollerinin sadece geçmişe ait bir olgu olmadığını, modern zamanların en çetin krizlerinde dahi yeniden canlanabildiğini kanıtlamaktadır.

Kaynakça

BIR TV, “Sehurski Program (2): Ramazan i Domovina- dr. Mustafa Prljača i General Vahid Karavelić”, *YouTube*. Yayın Tarihi 02 Mart 2025. <https://www.youtube.com/watch?v=mDsFQvblERg&t=1904s>

BIR TV. “LJUDI I VRIJEME - Halim Husić je napustio sigurnost i udobnost Umaga i došao braniti jedinu domovinu”. *YouTube*. Yayın Tarihi 18 Şubat 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=Y7lTnVoLr2Q>

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘ff. *el-Câmi‘u s-sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Čekić, Smail. *Agresija na Bosnu i Genocid nad Bošnjacima 1991-199ž*. Sarajevo: NIPP Ljiljan, 1994.

Dautović, Ferid. “Činiti Dobročinstvo Jetimima”. *Preporod Dergisi* 3/562 (Mart 1994), 19.

Drkenda, Esmer. *Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Yönetiminde Bosna-Osmanlı İlişkileri (1878-1909)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Grabus, Merzuk. “Bosna Hersek”, *Balkanlar*, ed. Mefail Hızlı. 68-86. (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları), 2022.

Hodžić, Harun. *Zalog za Domovinu*. Sarajevo: Štamparija Fojnica d.d. Yayınları, 2024.

IML TV. PRESS, “Mahmut ef. Karalić Emir i Muderris Sedme Muslimanske Brigade- Okrugli Sto- Zenica 2021”. *YouTube*. Yayın Tarihi 04 Ocak 2022. <https://www.youtube.com/watch?v=f2e9pmNDcGk>

IML TV. PRESS, “Mogu li Narodi u Bosni Živjeti Zajedno – Hfz. Džemail ef. İbranović”, *YouTube*. Yayın Tarihi 27 Ağustos 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=BTX-x48L7Aw>

INS. “Hasan ef. Makic: Logor Omarska bio je Pakao”. Erişim: 4 Mayıs 2025. <https://www.ins.ba/bs/article/5770/hasan-ef-makic-logor-omarska-bio-je-pakaox>

“İmami i Obnovljene Džamije su Povratnicima Bile Svojevstan Svjetionik Sigurnosti”. *Preporod Dergisi* 1230/04 (15 Februar 2023), 43.

Karić, Enes. “Svjedok Veličanstvenog Cilja Svoje Smrti”. *Preporod Dergisi* 1/2-560-561 (januar-februar 1994), 9.

Kliko, Amir. *Rat u Bosni 1992-1994*. Sarajevo: Institut Za İstraživanje Zločina Protiv Čovječnosti i Medžunarodnog Prava Univerziteta u Sarajevu, 2019.

Koçak, Mehmet. *İnsanlık Tarihinde Kara Bir Leke Srebrenica Soykırımı*. İstanbul: Batu Yayıncılık, 2010.

Kovač, Mirnes. “Hafiz İsmet- ef. Spahić”. *Preporod Dergisi* 1272/22 (15 Novembar 2024,) 11.

Kovač, Mirnes. “Prof. Mahmut ef. Karalić (1950-2021)- Čovjek Koji Nas Je Učio Hadis”. *Preporod Dergisi* 02/1180 (15 Januar 2021), 8-9.

Kruško, Amina. *Uloga İslamske Zajednice BiH U Međžunarodnoj Afirmaciji Bosne I Hercegovine*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet Političkih Nauka, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: DİB Yayınları, 7. Basım, 2014.

Latić, Nedžad. - Ramić, İbnel. “Naša Tema Vjera i Armija”. *Preporod Dergisi* 3/562 (Mart 1994), 11.

Lepir, Smajo. “Şehidi Odlaze Sa Osmjehom”. *YouTube*. Yayın Tarihi 24 Temmuz 2023. <https://www.youtube.com/watch?v=2wMRzx5f6A&t=1963s>

Medžlis İslamske Zajednice Kiseljak. “hfz. dr. Džemail İbranović”. Erişim 16 Nisan 2025. <https://www.medzlis-kiseljak.ba/hfz-dr-demail-ibranovi/>

Medžlis İslamske Zajednice Sarajevo. “Mr. Sulejman-ef. Čeliković gostovao u džematu Ilidža”. Erişim 25 Nisan 2025. <https://medzlis-sarajevo.ba/mr-sulejman-ef-celikovic-gostovao-u-dzematu-ilidza/>

Medžlis İslamske Zajednice Travnik. “Bandol”. Erişim 15 Nisan 2025. <https://miztravnik.com.ba/dzemati/bandol/>

Mehtić, Halil - Makić, Hasan. *Upute Muslimanskom Borcu*, Zenica: Dom Štampe Yayınları, 1993.

Mehtić, Halil. “Jedinstvom do Pobjede”. *Liva dergisi* 1/1 (Şubat 1993).

Mehtić, Halil. “S İskrenim Nijetom Smo Jaći”. *Patriotski List Dergisi* (Kasım 1995), 65.

Mehtić, Halil. *Sloboda Robije*. Sarajevo: Dobra Knjiga Yayınları, 4. Basım, 2024.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Müsnedü's-sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Odobašić, Jasmin. *Hiljadu Grobnica u Bosanskoj Krajini 1992-1995*. Sarajevo: Preporod Yayınları, 2015.

Okić, Muhamed. “Ratna Džamija Na İgmanu dvadesetpet godina simbola vjere i patriotizma”. *Preporod Dergisi* 03/1133 (01 Februar 2019), 25.

Omerdić, Muharem. *Prilozi İzučavanju Genocida Nad Bošnjacima (1992-1995)*. Sarajevo: el-Kalem Yayınları, 1999.

Pravda, Bosna. “Dženaza Envera Šehovića, Sarajevo 29 Juli 1993”. *YouTube*. Yayın Tarihi 03 Eylül 2017. <https://www.youtube.com/watch?v=oO9r3m9uYHo->

“Predramazanska Poruka Rijaseta İZ-e u RBiH- Jedinstvom Do Pobjeede”. *Preporod Dergisi* 1/2-560/561 (Januar-Februar 1994), 1.

Râci Efendi, Hüseyin. *Zağra Müftüsünün Hatıraları- Tarihçe-i Vak'a-i Zağra*. çev. M. Ertuğrul Düzdağ. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.

Sarıkoyuncu, Ali. *Milli Mücadelede Din Adamları I*. Ankara: Yayınları, 6. Basım, 2012.

Šuško, Dževada (ed.). *Poruke Ahidname-Sloboda Vjere u Multireligijskoj Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Dobra Knjiga Yayınları, 2018.

Tucaković, Ekrem vd. *100 Bosnjačkih İmama İz Perioda 1912-2012*. Sarajevo: el-Kalem Yayınları, 2012.

Turbić, Enes. *Avusturya-Macarista'ın Bosna Hersek'i İşgale Karşı Boşnakların Direnişi*. Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Vâkıdî, Muhammed b. ‘Umar b. Vâkıd. *Kitâbu'l-Megâzî*. ed. Marsden Jones. London: Oxford University Press/Âlemu'l-Kutub, 1966.

Veladžić, İsmet - Karić, Enes. “Gazi Husrev Begova Medresa Od Oslobodženja Do Danas”. *450 Godina Gazi Husrev Begove Medrese u Sarajevu*, 97-98. Sarajevo. Gazi Husrev Begova Medresa, 1988.

